

Om dansk og tysk Bygningsskik i Sønderjylland.

Af

P. Lauridsen.

I min Anmeldelse¹⁾ af Prof. Mejborgs Bog: „Slesvigske Bøndergaarde“²⁾ gjorde jeg opmærksom paa, at Forfatterens Oplysninger om de sydslesvigske Bygningsskikke vare noget ubestemte og ikke egnede til nærmere at fastsætte Grænsen mellem dansk og tysk Byggemaade i den ethnografiske Sammenstødslinje omkring Danevirke og Trenen. Mine Studier over disse Grænseforhold førte med sig, at jeg maatte inddrage ogsaa dette Moment i Undersøgelsen, og da en Understøttelse satte mig i Stand til (i Sommeren 1894) i nogen Tid at opholde mig ved Statsarkivet i Slesvig, søgte jeg at samle nyt Stof ogsaa i denne Retning. Til en Begyndelse ventede jeg mig dog kun lidet heraf. Den Art Undersøgelser havde hidtil ligget mig fjernt, jeg nærrede heller ingen Tvivl om Rigtigheden af Professorens almindelige Resultater, og den paaviste Mangel skrev jeg paa de svigtende Kilders Regnskab.

¹⁾ Hist. Tidsskr. 6. R. IV.

²⁾ R. Mejborg: Slesvigske Bøndergaarde i det 16de, 17de og 18de Aarhundrede. Kbhvn. 1892.

Men Sagen antog snart et andet Udseende. I Arkivet fandt jeg en Række Beskrivelser af alle Gaarde og Huse lige fra Ejderen til Arlaa og fra Husum til henimod Sliens Munding, altsaa fra næsten hele det dansk-saksisk-frisiske Grænseland. Disse Beskrivelser ere forfattede i Aarene 1709—10. De stamme altsaa fra et højst interessant Tidspunkt, da Bindingsværksbygningen endnu stod fuldt ved Magt, da brændt Tegl som Bygningsemne kun i ringe Grad havde grebet omdannende og forstyrrende ind i Bøndergaardenes ydre Form og indre Rumfordeling, og da det endnu var muligt at gribe den middelalderlige Bondearkitektur i sin sidste Udviklingsform. De Gaarde, som stod 1709, vare opførte dels i det 17de, dels i det 16de Aarhundrede, ja enkelte vare endnu ældre, og paa det nye Grundlag kunne vi altsaa med stor Sikkerhed slutte tilbage til Reformationstidens Bygningsskikke.

De omtalte Beskrivelser findes i en Række Synsforretninger, som den hertugelige Regering lod optage i de nævnte Aar for at fremme en ny Skattefordeling i Amter og Landskaber; edsvorne Vurderingsmænd gik i den Anledning fra Sogn til Sogn, fra Gaard til Gaard og optegnede hver Mands Jorder, Udsæd, Besætning, Husrum, Gæld o. a. m. Beskrivelserne ere altsaa blevne til i Skatteøjemed, og heraf følger, at de ere knappe i Formen, sjelden indlade sig paa vidtløftige, aldrig paa udtømmende Skildringer og, uagtet de nærmest besvare et Skema, ere noget forskelligartede. I de østlige Herreder, særlig i Angel, indskrænke Vurderingsmændene sig til at nævne Gaardlængernes Antal og Beliggenhed mod hinanden, i de vestlige og sydlige Herreder derimod anføre de tillige Gaardens Alder, dens Længde i Fag og

Brede i Fod, Bygningsemne, og i store Træk Stuehusets Indretning og Rumantal.

Den sagkyndige, ja selv den, der blot nogenlunde er fortrolig med Literaturen om det danske og tyske Hus, vil forstaa, hvilken Betydning det her omtalte Materiale kan have. Den største Hæmsko ved Studiet af ældre Bygningsskikke er netop Mangelen paa saadanne ældre almindelige Beskrivelser af hele Egnen eller Landsdeles Bygninger. Som oftest maa Forskeren lade sig nøje med ufuldkomne Levninger, med enkelte endnu bestaaende Bygninger eller Bygningsrester eller med Beskrivelser af gamle Gaarde, der ere forsvundne i Mands Minde. Saadanne gamle Gaarde gøres til Typer, og Fremstillingen gaar da ud paa at generalisere ud fra disse givne Enkeltheder, uden at Resultaterne kunne kontrolleres paa tilbørlig Maade. Det er bekendt nok, at Provst Schades¹⁾ Afbildninger af et Par Bondehytter paa Mors uden al Ret ere blevne ophøjede til Urtyper paa gammeltydsk Bygningsskik, og fra Prof. Mejborgs Arbejde kan der, som det følgende vil vise, hentes en Række Eksempler paa den selvsamme Fejl. Saadanne enkelte Gaarde kunne ikke uden videre henstilles som Typer; tit ere de ikke andet end tilfældige Skabelons, der indeholde flere eller færre Elementer af Typen, og først naar man har en hel Række af saadanne eller en samlet Beskrivelse af alle Gaarde, kan man naa frem til Typen og gengive Egnens Fysiognomi. Det er dette, jeg for de omtalte Grænseegne vil forsøge i det følgende.

I een Retning samler Prof. Mejborg sin Grundopfattelse af de slesvigske Bygningsskikke i følgende

¹⁾ G. Molbech: Dansk Dialect-Lexicon. 1841. S. 135 flg.

Sætninger: „De gamle slesvigske Bøndergaarde dannede tre Hovedgrupper: en sydlig, hvor Bolig, Stalde, Lo og Lade vare forenede, en mellemslesvigsk, hvor Laden laa for sig, men Stuer og Stalde var under samme Tag, og en nordlig, bestaaende af fire Længer, hvoraf én var Indhus og de tre var Udhuse“¹⁾. — Den første af disse Grupper er den saksiske, der behersker Landet fra Ejderen og op til en temmelig ubestemt Linje fra Slien til Husum; den anden er den angelsk-mellemslesvigsk-frisiske, der strakte sig op til en Linje fra Aabenraa til Tønder, medens Resten af Nordslesvig beherskes af den typisk danske firlængede Gaard.

Det mest paafaldende ved denne Inddeling er selvfølgelig, at der dannes en Skellinje ikke alene mellem saksisk og dansk Bygningsskik omtrent ved den ethnografiske Grænse, men at der endogsaa trækkes en lignende tværs igennem selve det danske Bygningsomraade, hvorved dette falder i to meget forskelligartede Bygder eller afsondrede Bygningsprovinser. Man studser ved denne Adskillelse, og det saa meget mere, som Folket for de Aarhundreder, her er Tale om, ellers udgjorde en helstøbt ethnografisk Enhed lige fra Slien til Kongeaa. I Sprog, i Sæder og Skikke, i Tænkesæt og Karakteranlæg, i Udseende og Bygning kan der umulig paavises tilsvarende Forskelligheder i den danske Del af Hertugdømmet, og med Rette forundrer man sig over, at saadanne ikke desmindre bestemt skulde have udformet sig i Landets Bygningsskikke.

Kan dette være historisk? Er det muligt, at den haderslevske Bønde igennem Aarhundreder har levet i

¹⁾ R. Mejborg: Om Bygningsskikke i Slesvig. Kbhvn. 1891. S. 25.

store, firlængede Gaarde med særegne Sædehuse, medens hans nærmeste Nabo mod Syd boede i en Husende, Dør om Dør med Heste og Kvæg og med kun en enkelt ringe Lade eller Hjelm til sit Korn? Kan dette være rigtigt set, eller staa vi ikke snarere over for en falsk Generalisering ud fra altfor faa Eksempler, overfor en uheldig Jagen efter Symmetri, der partout vil inddele de slesvigske Landbygninger i een-, to- og firlængede Gaarde? — Kun et nøjere Studium af de enkelte Egenes Bygningsformer kan vejlede os ved disse Spørgsmaals Besvarelse, og vi gaa derfor over til dette.

I. Den saksiske Gaard.

Ved Bedømmelsen af saksisk og dansk Byggemaade er Huslængernes Antal og Beliggenhed til hinanden kun et Moment af mere underordnet Betydning. Saa vel den saksiske som den danske Gaard kunde bestaa af en eneste Længe; begge kunde spænde over det samme Areal i Fag og Bjælkevidde og indeholde de selvsamme Afdelinger: Stuer, Gulv eller Lo og Stald, ja Skattelisterne kunne endog opregne disse forskellige Afdelinger i samme Orden, uden at man ved første Øjekast er i Stand til at afgøre, om det er et saksisk eller et dansk Hus, der beskrives. Grundforskellen, det anthropologisk-typiske kommer først ret til Syne ved en nøjere Betragtning af Husets indre Linjer og Arnens Plads i samme. —

Det saksiske Hus er langdelt, det danske tverdelt. Det ældre saksiske Hus var en treskibet Basilica, der vendte den ene Gavl, Hovedfaçaden ud imod Gaden, den anden ud imod Toften eller mod fri Mark. Gavlfaçadens brede Indkørselsport førte ind paa Gulvet eller „Dielen“, der opfyldte det høje Midtskib og optog i sig

til Siderne Staldene og for Enden Arnen, Alkoverummene, Køkkenet m. m. I den anden Gavlende fandtes Piselen og nogle mindre Kamre. Altsaa bestod det af et Forhus, som indeholdt Driftsrummene, og af et Baghus, der indesluttede Beboelseslejligheden. I et saadant Hus fandtes kun en eneste helt gennemført Tvervæg, der skilte For- og Baghus fra hinanden, og fra Arnen eller Piselgluggen kunde Bonden derfor overse og følge hele sin Indendørs-Bedrift. Denne let overskuelige Helhed er bleven meget rost og har formodentlig bidraget til at forsone med Husets store Ulemper. 1709 var det som Regel uden Skorsten, og Røgen trak ud af et Hul i den forreste Gavlspids.

I det danske Hus er Hovedfaçaden derimod altid en Langside, og paa denne Langside findes Hovedindgangsdørene og Portene. De forskellige Afdelinger: Stald, Lo og Stuer, ere skarpt sondrede i tverdelte Rum, og den med Skorsten forsynede Arne har — i hvert Fald i det her omtalte Tidsrum — overalt Plads indenfor Beboelseslejligheden, adskilt fra Driftsrummene ved en Tvervæg.

Det saksiske Hus er tit beskrevet. Det har allerede en hel Literatur¹⁾, og en Fremstilling af dets lokale Biformer i den store Udbredningssfære fra Slien til Rhin ligger ganske udenfor min Plan. Jeg tilstræber kun at give et flygtigt Omrids og at bestemme Grænserne for dets Udbredning imod Nord. Naar jeg derfor i det følgende

¹⁾ J. J. H. Lütgens: *Kurzgefaszte Charakteristik der Bauernwirthschaften in den Herzogthümern Schleswig und Holstein nebst Grund- und Aufrissen einzelner Gehöfte verschiedener Landesheile.* Hamburg, 1847. — Rudolf Henning: *Das Deutsche Haus. — Quellen u. Forschungen.* 46—54. Strasburg, 1882—86. Og de der anførte Kilder. *Zeitschrift für Ethnologie* 1887—92, etc.

taler om det saksiske Hus, mener jeg det ældre nordholstenske, saaledes som det findes afbildet hos Lütgens og andre. Paa dette Hus passer den ovenfor givne Beskrivelse, og det maa have været en primitiv Form af dette, der i det 13de Aarhundrede fulgte de holtsatiske Nybyggere over Ejderen og med dem udbredte sig over Slesvigs sydlige Grænseegne. Kun denne Form af det saksiske Hus har hjemme i Sønderjylland. I Stapelholm, i Svavsted og Ostenfjeld Sogne, i Hohn, Krop og Arns Herred har det ikke været mig muligt at finde en eneste virkelig afvigende Biform. Bortset fra nogle gamle og tarvelige Former, der senere ville blive omtalte, bestod alle de Vaaningshuse, der beskrives i Katastre og Jordebøger 1709, af et Forhus med Driftsrum, Arne og Køkken, og af et Baghus med Pisel og Kamre.

Gennemløber man Skattelisternes¹⁾ Maal paa Datidens Huse, maa man øjeblikkelig lægge Mærke til det saksiske Hus's anselige Vidde. Bjælkevidden varierer mellem 20 og 50 Fod, men selv i gamle Huse, selv om de stamme fra Reformationstiden eller ere endnu ældre, holder den sig som Regel mellem 30—40 Fod. Det enkelte Fag er stort: 6, 7 à 8 Fod, og Fagantallet sædvanlig over 8, under 15, om det end er vanskeligere her at give Regelen. Huset var altsaa ret anseligt, selv om den høje holstenske Breddegavl i det slesvigske

¹⁾ Inventarium von der Landschaft Stapelholm. 1710. Acta A. 2897. Ligeledes Acta A. 2903, der indeholder Generalvisitations-Commissionens Sammenstilling fra 1709. — Inventarium von der Unterthanen des Süder-Hardes des Ampts Husum Anno 1710. Acta A. 2813. Do. do. der Schwabstedter, Rödemiszer und Treyaer Vogtteyen. Acta A. 2814. Erdbuch von der Vogttey Schwabstedt. Anno 1710. Acta A. 3037. Og en Mængde andre i Statsarkivet i Slesvig opbevarede Protokoller og Dokumenter.

erstattedes af Halmtag med Udskud ned paa Portens Sider¹⁾.

Murene bestod overalt af Bindingsværk med lerklinede Fyldinger, og kun i Møllerne og Herredsfogedgaardene, der tilhørte den hertugelige Regering og vedligeholdtes af denne, fandtes murede Tavle²⁾. Da disse Lerfyldinger let udvaskes, vare Forhusets Sidevægge lave og beskyttede af Udskud („Abseiten“); for Baghusets Vedkommende faldt disse bort, i hvert Fald i visse Egne, og dette havde derfor en ringere Vidde, — men højere Ydervægge end Forhuset. Denne Forskel i Vidden hidrørte sikkert ogsaa fra, at Piselen ofte var en senere Tilbygning.

Dielen var Husets største Rum. Den havde lerstampet Gulv, Loftet bestod af Lægter eller Slyde („Schleppen“) og Sidevæggene ind mod Staldene af Bjælkeværk. I bedre Gaarde var Dielen undertiden ved en Mellemport delt i 2 Dele: en Tærskelo nærmest Indkørselsporten og en „Hausdiehl“ henimod Arnen; dette Afsnit kunde da være brolagt med Rulle- eller Mursten³⁾.

Omkring den forreste Del af Dielen laa Staldene: først Heste- og Kalvestaldene paa hver sin Side af Indkørselsporten og derefter Kostalden i de følgende Fag paa begge Sider. I Modsætning til den danske Stald-

¹⁾ Sammenlign hermed R. Haupt: Die Bau- und Kunstdenkmäler der Provinz Schleswig-Holstein. II. S. 224.

²⁾ Beskrivelser fra 1707 af Herredsfogedgaardene i Ellingsted og Krop, af Møllerne i Selk og Wohlde m. m. — Arkivsekretær Matthiessens efterladte Afskrifter i Rigsarkivet.

³⁾ Om Herredsfogedgården i Ellingsted hedder det: „Zwischen der Tresch- und Hausdiehle ist eine grosze Thür mit 3 Flügen von feüren Holtz. Der Fuszboden ist halb von Lehm, halb von Mauersteinen.“

indretning, hvor Kvæget vendte Hovederne mod Yder-
væggen, stod det her vendt mod Dielen; denne var altsaa
tillige Foderlo, og Dyrenes Pasning kunde foregaa, uden
at Røgteren havde nødig at trænge op imellem dem.
Denne Staldform, der var meget praktisk, har udbredt
sig ikke alene til de danske Gaardformer i Sydangel,
men i let modificeret Skikkelse til de fleste Storgaarde i
Kongeriget, ja i den vildeste Reformperiode i forrige
Aarhundredes Slutning søgte man endogsaa at overføre
hele det saksiske Hus til Danmark, og der byggedes
blandt andet 4 holstenske Gaarde paa Taasinge¹⁾.

I Flugt med Staldene, kun skilt fra dem ved en
Træskillevæg, og helt hen til Husdøren laa Alkover til
Tjenestefolkene, forskellige Kamre („Hühnercammer, Gänse-
cammer“) eller tarvelige Smaarum med Vinduer, Bord
og Bænke, hvor Familien til daglig indtog Maaltiderne.
Før Piselen sydvest fra trængte ind i Hertugdømmerne,
udgjorde disse Smaarum Husets egentlige Beboelse.

Helt i Dielens Baggrund laa Arnerummet (eller Køk-
kenet), der i samtidige Kilder kaldes „Sittels“. Det inde-
holdt Arnen: lav, aaben og opført af Mursten; ovenover
Ildstedet var udspændt en Egetræsramme med en Tver-
stang af Træ, hvori Kedler og Kogekar ophængtes; ud
til Siden stod en Krydsbom og bag ved, op ad Pisel-
væggen, en Arnebænk og nogle Hylde. 1709 havde de
almindelige Bøndergaarde ingen Skorstene, men hos
Bondeherredsfogederne og Møllerne fandtes saadanne,
der udmundede over dette „Sittels“ og optog Røgen, i
hvert Fald fra Arnen og Piselovnen, men derimod ikke

¹⁾ G. Begtrup: Agerdyrkingens Tilstand i Fyen. S. 521.

altid fra Husets øvrige Kaminer. Selv disse Huse vare altsaa vedvarende Røghuse¹⁾).

Om Baghuset skal jeg kun sige et Par Ord. Det bestod udelukkende af Stuer og er langt yngre end Forhuset, ja 1709 findes endnu — særlig i de magre og bundfattede Hedebyer vest for Slesvig (Bustrup, Husby, Danevirke, Skovby) -- flere Gaarde, der slet ikke have noget Baghus, altsaa heller ingen egentlige Stuer, men kun de forømtalte Smaarum paa begge Sider af Sittelspladsen. I andre fattige Gaarde bestod Baghuset af et eneste Fag, men sædvanlig spændte det over 2 til 4 og rummede en Pisel eller Storstue og eet eller to mindre Kamre. Fra alle Sider aander os den største Fattigdom og Farveløshed i Møde. Tidens Armod har sat sit Præg paa alt. Værelserne have lerstampede Gulve, hvittede Vægge uden Panelbeklædning og umalede Lofter, ja selv i Ellingsted Herredsfogedgaard har Piselen eller „det højfyrstelige Gemak“, hvor Herskabet plejede at holde Maaltid under Jagterne, Teglstensgulv og opvarmes ved Hjælp af en Potteovn.

Det er sandsynligt, at det saksiske Vaaningshus oprindelig var bestemt til at rumme alle Bondens Ejendele: hans Kvæg, hans Korn og Hø, men dette er ikke Regelen 1709. Ved Flertallet af Gaardene findes Tilbygninger og

¹⁾ Herredsfogedgaarden i Ellingsted. „Aus der Pesel gehet man wieder auf die Hausdeehl: daselbsten ist das sogenannte Sittels, so den Feuerherdt mit in sich begriff von Mauersteinen mit Lehm eingemauret. Item der Schorstein, so zum Dach hinaus gehet, ist gleichfalls von Mauersteinen mit Lehm eingemauret . . . Oben erwehnten Sittels ein eichen Rähm so am Boden befestiget, darauf lieget eine hölzerne Stange, woran der Kesselhaacke hänget . . . Daselbst ein feuren Bank mit einen feürne Lehnels. Item 6 feürne Bordten, worauf die Schüsseln stehen.“ etc.

Lader. En meget yndet Form for Udvidelsen er det saakaldte „Korshus“, egentlig kun en Tilbygning eller Vinkelfløj til Forhuset, der ligesom dette indeholdt en bred Midtlo med „Absceiten“. Denne Husform var særlig hyppig i Stapelholm, og alene i Byerne Bergenhusen og Süderstapel nævne Skattelisterne henholdsvis 11 og 10 saadanne korsbyggede Gaarde. Men foruden dette Korshus fandtes ved større Gaarde ofte tillige een eller flere Lader, et Tørvehus, et Ovnhus og sommetider en „Heuvierkant“. Disse Udhuse vare langdelte ligesom Vaaningshuset. En stapelholmsk Stavn kunde bestaa af et Hovedhus paa 10 Fag (37' br.), et Korshus paa 3 Fag (20' br.), en Lade paa 10 Fag (24' br.) og en anden paa 7 Fag (22' br.) foruden en enkelt mindre Bygning¹⁾.

I Krop, Arns og Søndergøs Herred var Ladernes Antal sommetider endnu større. I Krop By fandtes 14 hele Gaarde. Af disse vare 4 eenlængede, 5 havde een Lade og 5 to Lader. Blandt Tetenhusens 18 Gaarde fandtes ikke en eneste eenlænget; 8 havde hver een Lade, 7 to Lader og 3 desuden et Korshus eller en Tilbygning. Disse Eksempler ere ikke særlig udsøgte; jeg kunde blive ved over næsten hele det saksiske Omraade, gaa fra By til By og finde talrige Gaarde med 2, 3, 4 eller 5 Huse, og for end yderligere at illustrere disse Forhold meddeles omstaaende en skematisk Oversigt over Gaardene i Ostenfjeld 1709. I denne angive Tællerne Fagantallet, Nævnerne Breden i Fod.

¹⁾ Ved de saksiske Gaarde omtale Skattelisterne ofte en saakaldt „Stall“, men herved maa man ikke tænke paa de danske Stalde. Det var ringe og snevre Bygninger, der indeholdt Tørvehus, Svinesti o. a. m. (Smlgn.: H. Tolderlunds Artikel i „Fædrelandet“ 27/10 1853.)

Gaardene i Ostenfjeld 1709.

Gaarde.	Stuehus.		Til- bygn.	Lade.	Lade.	Tørve- hus.	Heste- stald.	Alder.
	Fag og Brede.	Værelser.						
1/2	14/36	3	4/24	12/24	"	"	2/16	Meget gl.
2/3	12/39	2	"	10/18	11/15	"	6/24	do.
2/3	12/36	2	"	9/26	9/17	4/18	"	do.
2/3	12/40	2	"	17/19	"	"	5/15	do.
1	13/30	2	2/13	15/28	"	"	6/22	do.
1/4	10/37	2	"	4/15	6/22	"	"	gammel.
2/3	13/41	2	"	10/20	"	"	5/26	1 Aar.
7/12	13/38	2	"	12/26	"	"	6/14	gammel.
5/12	11/32	2	"	8/22	"	"	"	do.
2/3	11/36	2	"	8/20	4/22	"	"	70 Aar.
1/2	12/39	2	"	8/26	7/23	"	"	meget gl.
1/3	11/34	2	"	7/23	"	"	4/13	gammel.
1/2	12/34	2	"	8/22	"	"	6/16	do.
2/3	13/30	1	2/12	11/20	4/13	"	6/16	meget gl.
2/3	14/38	2	"	9/18	14/25	"	"	121 Aar.
2/3	13/30	2	2/22	16/22	"	8/22	5/19	70 Aar.
2/3	15/38	2	2/22	17/18	"	"	4/20	60 Aar.
2/3	15/30	2	3/15	9/24	5/18	"	"	80 Aar.
5/12	13/37	2	"	9/22	"	4/16	"	gammel.
7/12	12/35	2	"	7/23	"	"	5/15	100 Aar.
1/3	11/35	2	"	7/24	"	13/13	5/23	do.
5/12	12/39	2	"	8/23	"	"	"	gammel.
7/12	13/35	2	"	9/25	6/20	"	"	do.
2/3	12/39	2	"	12/28	"	"	"	do.
2/3	13/24	2	"	11/23	14/20	12/12	"	100 Aar.

Professor Mejborg siger, at den saksiske Gaard var eenlænget, men Skattelisterne give os en hel anden Besked. Den kunde bestaa af lige saa mange Huse som den

danske Gaard, og Forskellen mellem de to Gaardformer maa søges paa et andet Felt. Den danske Gaard tilstræbte en hel eller delvis Omslutning af Gaardspladsen, medens den saksiske spredte sine Bestanddele ret regeløst ud over hele Toften og derfor ingensinde eller kun rent tilfældigt dannede en Gaard i dansk Forstand. Fra

Kort over Landsbyen Damendorf, Hütten Amt. 1777. (Bruyn.)

Major Bruyns efterladte Kortsamling, særlig fra hans Opmaalinger i Hütten Amt 1770—80, kan hentes en Række Eksempler paa dette, og hosstaaende findes en Kopi af Byen Damendorf, der tydelig viser den saksiske Gaardform i Sydslesvig.

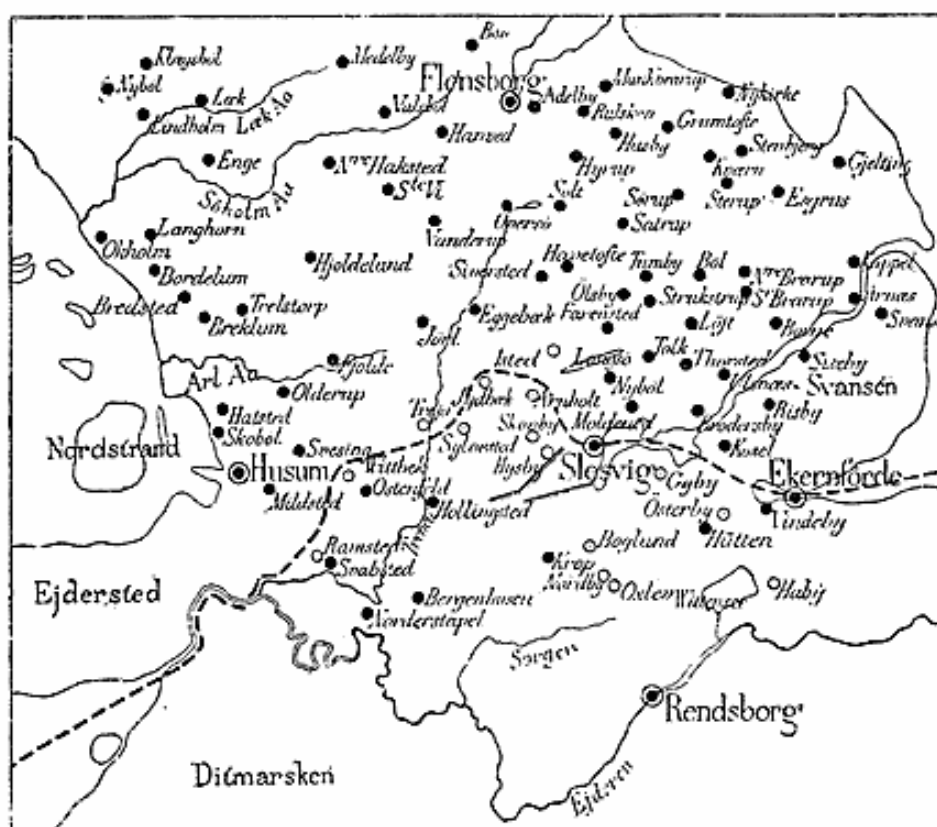
Endnu staar kun tilbage at fastsætte den saksiske Husforms Udbredelse nordpaa. Professor Mejborg siger, at den strakte sig op til en Linje fra Slesvig til Husum,

men dette er baade for lidt og for meget. I al Almindelighed kan man sige, at den holtsatiske Byggemaade kan forfølges op til alle de Byer, der i Middelalderen modtog saksiske Indvandrere. De nordligste af disse Byer vare Skovby, Lyrskov, Jydbæk, Sylvested og paa den anden Side Trenen Wittbæk, Ostenfjeld, Winnert og Byerne i Svavsted Sogn. Paa Grund af manglende Kilder er det umuligt at komme til Klarhed over Byggeforskelighederne paa Halvøen Svans, men støttet til Lütgens¹⁾ maa man antage, at den hovedsagelig havde danske Husformer, og Grænselinjen mellem saksisk og dansk Byggemaade maa da drages fra det indre af Ekernfærde Fjord, øst om Kokkendorf til Sliens store Bredning, derfra langs Slien hen til Byen Slesvig og omtrent langs Arns Herredsskel op til Jydbæk og ned mellem Byerne Sylvested og Treja. Paa Trenens højre Bred gaar Skellet nord om Ostenfjeld Sogn og derfra i sydvestlig Retning ned til Ramsted, saaledes at baade Husumegnen og Mildsted Sogn med Byerne Rødemis, Mildsted, Oldersbæk og Rantrum falde ind under det danske eller friske Byggeomraade. Nord for denne Linje fandtes kun nogle ganske faa saksiske Gaarde, deriblandt 1 i Vester Ørsted og 2 à 3 i Rødemis, og syd for Linjen et lige saa ringe Antal danske, spredte over St. Michaëlis og Svavsted Sogne.

Nu er denne Grænse ganske udvisket. Det saksiske

¹⁾ Lütgens anf. St. Fig. 28 og S. 15 „Die bäuerlichen Gehöfte in Schwansen sind ähnlich wie in Angel gebaut. Die älteren Wohnung und Wirtschaftsräume unter ein Dach nehmend, die neueren mit getrennten mehr oder minder symmetrisch gerichteten Wohn- und Wirtschaftsgebäuden.“ Derimod hedder det samme Sted om Dänisch Wohld: „Die alten Bauerhäuser haben ganz die altholsteinische Bauart.“

Hus er gaaet af Mode. I Danevirkeegnen, der for 200 Aar siden var helt holtsatisk, har jeg i Sommeren 1894 kun kunnet finde et Par ganske forkomne Rester af denne Byggemaade, og kun i det afsidesliggende Ostenfjeld er

----- Grænse mellem dansk og saksisk Byggemaade 1709.

der bevaret nogle gamle saksiske Gaarde, men ogsaa de trues af Omdannelser og Nedrivning. I arkitektonisk Henseende har Egnen ikke længere noget ejendommeligt, men beherskes af en Husform, der ikke afviger synderligt fra det danske Hus i Nabostrøgene mod Nord.

II. Den danske Gaard.

Min Undersøgelse indskrænkes foreløbig til Husformerne i Svesing og Olderup Sogne. Disse Sogne strække sig fra Marsken og omtrent hen til Trenen og omfatte Byerne Olderup, Svesing, Arnfjorde, Immingsted, Øster og Vester Ørsted samt nogle Enestegaarde m. m. Saa vidt mig bekendt ere Gaardformerne fra denne Egn ingensinde tidligere omtalte i Literaturen. Hr. Mejborg beskriver ganske vist Bygningsskikkene i Husum-Flensborg-egnen, men det eneste Grundrids, han har, synes at stamme fra Pastor Feilbergs Bog: „Fra Heden“, og er altsaa hentet fra Nørre Valsbøl eller St. Vi. Lütgens' Grundplan Fig. 22 har hjemme paa Gesten i Husum-Bredsted Amt og ligger mig altsaa noget nærmere, men uheldigvis skyr denne Forfatter ligesom Hr. Mejborg at stedfæste sine Tegninger, og ved vanskelige Grænsebestemmelser lades man derfor ganske i Stikken af dem.

De danske Husformer paa vor yderste Sydgrænse stemme nøje overens med den ovenfor givne almindelige Beskrivelse. Saa vel Stue- som Ladehuse vare tverdelte, Beboelseslejligheden (med Køkken og Skorsten) var skarpt afsondret fra Driftsrummene, og Hovedfaçaden var altid en Langside. Allerede i Husets Beliggenhed mod Gaden træder Forskellen mellem dansk og saksisk Byggemaade for Øje. Da det saksiske Hus var et Gavlhus, vendte det som Regel Gavlen imod Gaden, og dets Beliggenhed og Retning bestemtes altsaa af denne. Det danske Sædehus var derimod ganske uafhængig af Gadens Retning. Det laa solret, d. v. s. med Gavlenderne i Øst og Vest, og det hvadenten det saa kom til at vende en Bredside eller en Gavl til Gaden. I de femarnske Parallelogram-

byer og i de østholstenske Rundbyer vil man derfor se, at Husene staa lodret mod Gadens Sider eller Runding, medens de i de tilsvarende danske Landsbyformer fastholde den solrette Beliggenhed og usymetrisk vende snart en Gavl og snart en Langside til Gaden (se Fig. S. 86).

Denne Byggemaade, der kan forfølges lige op til Skagen, skyldes klimatologiske Grunde, særlig Halvøens fremherskende vestlige Vinde. Man bød Fjenden et saa lille Angrebs- og Udvaskningsfelt som muligt, og for end yderligere at beskytte de skrøbelige lerklinede Vægge vare Gavlenderne, i hvert Fald i Svesing og Olderup Sogne, forsynede med Udskudsfag (Haubenfächer), saa at Taget naaede Jorden paa nogle Fod nær. Alle Gaarde vare af Bindingsværk med klinede Tavl; og i de 2 Sogne fandtes 1709 kun en eneste Gaard med murede Tavl paa den søndre Væg. I bedste Tilfælde vare Laderne opførte af samme Materiale; de havde samme Beliggenhed i Øst og Vest som Stuehuset, vare forsynede med lignende Gavludskud og kunne umulig have afgivet noget tiltalende Skue. En stor Del vare kun rene Skur paa Støtter og Pæle eller med Fletværksvægge. Dog derom mere siden.

Det danske Stuehus (men ikke Laderne) var i Reglen smallere end det saksiske. Medens dette havde en sædvanlig Bjælkevidde af mellem 30—40 Fod, spillede Breden i det danske Hus oftest omkring 30. Dette hidrørte neppe fra bristende Byggedygtighed; thi hvad Landsbytømmerne i Ostenfjeld kunde udrette, blev vanskelig en Hemmelighed for deres nærmeste Naboer. Men paa Grund af Husets hele Indretning var den store og bekostelige Vidde unødvendig. Danskerne byggede i Længden, hvor Sakseren var nødt til at bygge i Breden. Den

danske Husform i Svesing-Olderup med en Bjælkevidde af 14 til 18 Alen er, med Hensyn til Bredden, den anseeligste, jeg kender fra Jylland; længere nordpaa falder Bjælkevidden til 13, 12, ja endogsaa 10 Alen, og paa dette Punkt har det saksiske Eksempel sikkert ikke været uden Indflydelse.

Det danske Indhus var delt i 3 Afsnit: Beboelsesrummene, Loen og Stalden, hvortil, særlig i mindre Gaarde, Høfaget undertiden sluttede sig som et fjerde. Disse Rum udfyldte hver sin Del af Huset og gik fra Ydervæg til Ydervæg uden Længdedelinger og synes, i denne enkle Sammenstilling, endnu at minde om den ældre nordiske Gaard, hvor hver af disse Afdelinger muligvis udgjorde en særegen Bygning, senere samlede i Længer under fælles Tag.

1709 udgjorde Kostalden altid en Del af Hovedhuset. Dette vil muligvis forekomme adskillige, der ere fortrolige med sjællandske Bygningsskikke, som udansk, men det er langt fra saaledes. Det er ikke alene en slesvigsk, ikke alene en fælles sydjydsk Skik, eftersom den ogsaa kan forfølges nord for Kongeaaen (Vilslev, Fanø), men muligvis endog den oprindelig danske. Vi træffe den atter paa Smaaøerne syd for Fyen¹⁾, hvor de ældre Bygningsformer med stor Troskab ere blevne bevarede, og den kan forfølges over hele det sydlige Ødanmark. Paa Lolland, skriver G. Begtrup 1806, „er den gamle og almindelige Bygningsmaade, at Vaaningshus og Stald ere i een Længde, saaledes at man fra det yderste, der hører til Vaaningshuset og kaldes Fremgulv, kan gaa ind

¹⁾ Paa Udskiftningskortene fra forrige Aarhundrede have disse Øer eenhængede Gaarde.

i Stalden¹⁾. Ja selv efter Usdkiftningen og Udflytningen i forrige Aarhundrede opførte Bønderne paa Falster den Art Vaaningshuse²⁾, og i en Indberetning fra Møen 1684 hedder det, at „Bondens Huse bestaa kun i Stalden til hans Kvæg og Lade til hans Korn, som paa de fleste Steder er eet Hus tilsammen med Stuen og Køkkenet“³⁾. Jeg har ikke havt Lejlighed til at underkaste dette Forhold en dyberegaaende Prøvelse, men formoder ikke desmindre, at disse Husformer ere Levninger af ældre Bygningsskikke, som have raadet ogsaa i andre Dele af Landet, men alt tidligt ere forsvundne fra de større Øer. I hvert Fald siger Kornelius Hamsfort, der skrev 1580, at de fynske „Bønder med Kvinder og Børn bo tilfælles med Kvæget i Hytter med Lervægge og Straatage“⁴⁾.

Dette være nu, som det vil; eet staar fast, og det er, at i Slesvig udgjorde Kostalden en Del af Stuehuset. Alle ældre Beskrivelser, alle offentliggjorte Grundplaner, alle utrykte Oplysninger bekræfte denne Regel. I Husumegnen, i Angel, paa Als, i Sundeved, i Tønder- og Ribeegnen træffes endnu talrige gamle Gaarde, der have bevaret denne Byggemaade, ja i mange Sogne nord og vest for Haderslev er den vel endnu Regelen. I Hammelev, Skrydstrup, Jegerup, Magstrup, Oksenvad, Sommersted og Jels Sogne findes den selv i firlængede Gaarde, og om end Byggeraseriet i Fem- og Sekstierne ogsaa

¹⁾ G. Begtrup: Agerdyrkningens Tilstand i Fyen, Lolland etc. II. 1806. S. 719.

²⁾ Forklaringer fra Amtmændene over de i Danmark brugelige Bygningsmaader. 1789. — En Bondegård paa Vennerslund Gods, Sundby Sogn, beskrives som havende et Vaaningshus paa 16 Fag; deraf benyttes 8 Fag til Stuehus, 3 til Køkken og Bryggers, 3 til Ko- og 2 Fag til Hestestald etc.

³⁾ J. Paludan: Møen. II. S. 341.

⁴⁾ A. Rasmussen-Søkilde: Holstenshus og Nakkebølle. S. 36.

kastede sig over dette Punkt, ville ældre Folk endnu kunne angive Tidspunktet for Omdannelsen og den moderne Afvigelse fra Regelen. Alene Hr. Mejborg har været saa uheldig fra Haderslev Østeramt kun at give Grundrids af firlængede Gaarde uden Stalde i Sædehuset (se Fig. 230, 231, 235). Men dette har intet for sig. Forfatteren er blot slumpet til at træffe Undtagelserne i Stedet for Regelen.

Hvad jeg her siger, er ikke Gætti. Det kan bevises med sort paa hvidt. Fra Aaret 1723 have en udførlig Beskrivelse af de fleste Gaarde i det nuværende Nørre Tyrstrup Herred¹⁾. I de saakaldte 8 Sogne beskrives flere 100 Gaarde, altsaa netop i det Strøg, hvor de firlængede Gaarde nu ere fremherskende, men i saa at sige ingen af disse Gaarde, de være nok saa store i Areal eller Bygning, findes særegne og selvstændige Sædehuse. Alle rumme en (Ko)stald paa 3, 4, 5 Fag. Denne Stald er sædvanlig kun 3 Fag lang, et talende Vidnesbyrd om Datidens Kvæghold og Mælkeriets Standpunkt. Som Eksempel anfører jeg 8 hele og een $\frac{3}{4}$ Gaard fra Byen S. Stenderup ved Kolding.

	Stuehus.			Lader.				Leje- hus.
	Stuer.	Kvist.	Port.	Stald.	Norre.	Vester.	Øster.	
Fag.								
10	"	"	3	17	"	"	10	"
9	"	"	3	14	7	7	"	"
10	"	"	3	12	"	"	"	"
10	2	"	3	11	"	"	"	"
11	"	4	3	"	"	7	10	"
10	"	"	3	18	"	"	13	"
11	2	"	3	11	"	"	11	"
10	"	"	3	7	11	"	"	1 $\frac{1}{2}$
11	"	"	3	10	4	15	"	"

¹⁾ Sognebeskrivelser i Rigsarkivet 1723.

Alle disse Stuehuse rumme en Stald paa 3 Fag. Ligeledes bemærker jeg alt nu, at kun to af disse Ejendomme vare firlængede Gaarde, og af disse kan i det højeste den ene have været sammenbygget. Enkelte nordslesvigske Salshuse indeholdt forøvrigt ogsaa Høfag, Faarestald, Vognskur o. a. m. —

Om den anden Del af Stuehuset: Loen, har det ikke været mig muligt at skaffe saa sikre og nøje Oplysninger. Gaa vi fra Slien nordpaa, genfinde vi Loen som Skillerum mellem Stuer og Stald i alle Grundplaner lige til Haderslev Amt og paa Vestkysten helt op til Kongeaaen, men for det nordøstlige Slesvigs Vedkommende svigte Kilderne mig. Før det 18de Aarhundrede er her muligvis sket en Omplacering af de oprindelige Forhold. Loen midt i Huset var fortrinlig paa sin Plads baade som Tærskel- og Foderlo, saalænge Rugen, den eneste Sædart, der var Genstand for Tærskning, anbragtes paa Stueloftet, men Aar 1700 saaedes ikke lidet Byg og Boghvede i Nordslesvigs gode Egne, Tærskelkornet kunde ikke længere rummes i Hovedhuset, Loen lagdes over i en Ladelænge, og i Hovedhuset blev kun en Foderlo tilbage mellem Stalden og Framgulvet. Denne repræsenterer altsaa Hovedhusets gamle Tærskelo og genfindes i næsten alle ældre Gaarde. 1723 var denne Omdannelse dog ikke gennemført overalt i Haderslev Østeramt, og saavel fra de „8 Sogne“ som fra andre Byer findes sikre Vidnesbyrd om Hovedhusets Tredeling paa gammelslesvigsk Vis. Om to Gaarde i Errigsted hedder det, at deres Hovedhus bestaar af 6 Fag Stueejlighed og 6 Fag Tærskelo og Stald, og en Gaardmand i Simmersted har et Vaaningshus paa 14 Fag, hvoraf 2 ere Tærskelo, 3 Kvægstald og 3 Høstæng; Gaarden har desuden to Ladebygninger.

Paa Vestkysten fastholdtes den gamle Tredeling derimod urokkelig, ikke alene 1723, men ogsaa 1789. Som Eksempel anfører jeg en Række Gaarde fra Hillerup og Jedsted nord for Ribe, der 1723 havde følgende Bygninger¹⁾.

Hovedhuset (Stuer, Lo, Stald).	Lade.	Lade.
14 Fag.	12	8
16 -	16	12
16 -	15	15
12 -	14	31
15 -	14	9
15 -	17	9
16 -	16	12

Den samme tofløjede Gaard med Stuer, Lo og Stald i Hovedhuset beskrives i Indberetningen 1789 om Bygnings-skikkene i Lustrupholm Birk²⁾.

Hovedresultatet af denne Undersøgelse er altsaa, at Vaaningshusets Tredeling i Lejlighed, Lo og Stald maa anses for et Grundtræk i den ældre sønderjydske Byggemaade lige fra Slien til Kongeaen.

Fra Svesing-Olderupegnen have vi enkelte nærmere Beskrivelser af Stuehusets Indretning, der fortjene den største Opmærksomhed. Sognefoged Albert Thomsen i Inmingsted boer 1709 i et Vaaningshus paa 15 Fag

¹⁾ Sognebeskrivelser i Rigsarkivet.

²⁾ Forklaringer fra Amtmændene om den i Danmark brugelige Bygningsmaade. 1789.

(32' br.), opført 1630; heraf udgør Piselen 5, Gulvet eller Loen 7 og Stalden 3 Fag. Hans Feddersen sammesteds ejer et Stuehus paa 13 Fag (32' br.), og her udgør Piselen 2, Dørnset 2, Gulvet eller Loen 6 og Stalden 3 Fag; hvert Fag er 3½ Alen. Huset er „meget gammelt“. Hos hans Nabo Carsten Thomsen er Piselen 3, Dørnset 2 og Gulvet eller Loen 4 Fag; Bjælkevidden er 36 Fod, og Huset er opført c. 1640. I Rødemis og Hatsted Marsk, der, som vi senere skulle se, høre til den danske Bygningsprovins, træffes ganske de samme Forhold. Ingver Ketelsen i Lille Ellerbøl boer i et Stuehus paa 11 Fag, og heraf udgør Piselen 4, Dørnset 3, Køkkenet med Gulvet 4 Fag; Stalden er anbragt i en Sidebygning. Enkemadame Lund, der ejer en Frigaard i Rødemis, har en Pisel paa 7 Fag og Stuer og Køkkener paa 3 à 4 Fag¹⁾.

Heraf ses altsaa, hvorledes Datiden disponerede over Pladsen. Rummene ere meget store og Indretningen ganske simpel. Ovennævnte Sognefoged Albert Thomsens Sædehus kan opstilles som Grundmønster. Her er hverken Køkken, Fremmers, Dørns eller Kamre. Ved 2 Tværvægge er Huset delt i en Pisel paa 5 Fag, der paa engang er Dagligstue, Sovekammer og Køkken; i et Gulv paa 7 Fag, der indeholder Loen og sandsynligvis tillige tjente som Framgulv, og i en Stald paa 3 Fag. Da Huset har en Vidde paa 32 Fod, er her altsaa Tale om meget store, efter vore Begreber endog om uforholdsmæssig store Rum. Piselen er mindst 15 Alen paa den ene og 16 Alen paa den anden Led, og Gulvet eller Loen har en Længde af 21 og en Dybde af 16

¹⁾ Acta A. 2815. — A. XX. 2468. A. 2813. Statsarkivet i Slesvig.
Historisk Tidsskrift. 6. R. VI.

Alen¹⁾. Lignende store Beboelsesrum omtales ogsaa fra andre Egne af Landet.

1709 træffes denne enkle Tredeling i Pisel, Lo og Stald kun i de færreste Gaarde. Ad to Veje havde man søgt at formere Rumantallet og Bekvemmelighederne, nemlig enten ved at forsyne Piselen med en karnapagtig Tilbygning eller Korsarm, der da altid indeholdt Køkkenet og Dørnset, eller simpelthen ved at rejse en Skillevæg i selve Piselen, dele den i 2 Dele og omdanne den snevreste, Loen nærmest liggende Part til Dørns og Køkken.

De bedste Eksempler paa Karnaphuse havest fra Svesing.

Byens 3 største Gaarde, der hver skattede af en Plov, vare byggede paa denne Maade. Thomas Feddersens Gaard er meget gammel, d. v. s. langt over 100 Aar. Stuehuset bestaar af 13 Fag og har en Bjælkevidde af 36 Fod; det indeholder Pisel, Lo og Stald og i en Tilbygning mod Syd Dørns og Køkken. Carsten Thomsens Gaard er opført 1630, Stuehuset har samme Længde, Vidde og Indretning som det forrige, kun er Tilbygningen, hvori Dørns og Køkken, 2 Fag lang og 22 Fod bred. Thomas Carstens' Gaard er ligeledes opført 1630, har en Længde af 13 Fag og en Vidde af 32 Fod, indeholder Pisel, Lo og Stald og i en Tilbygning mod Nord paa 3 Fag, 24 Fod br., „eine kleine Stube und Küche“. Lignende Stuehuse forekomme i Øster og Vester Ørsted, Olderup, Immingsted og i Byerne langs Gestranden.

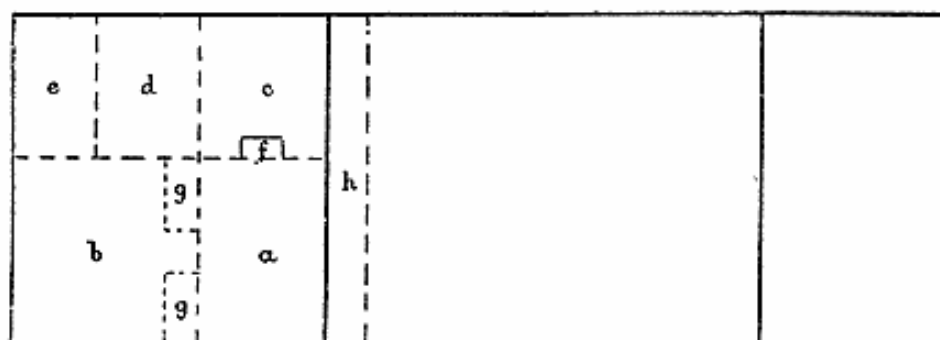
¹⁾ Albert Thomsens Stuehus beskrives saaledes: Das Haus nebst der Diehle oder Lohe sampt dem Viehstall so unter einem Dache, als der Pesel 5, der Hausdiehl 7 u. d. Viehstall 3 F., zusammen 15 Fächer, ist 32 Fusz breit.

Den oprindelige Tredeling træder frem i fuld Klarhed, og Karnappen eller Tilbygningen kan ikke være opført, fordi der ikke var Plads i Hovedhusene; disse have jo endog en noget usædvanlig Vidde, og alle 3 Gaarde maa have haft en meget stor Pisel, eftersom denne og Loen sandsynligvis spændte over 10 Fag. Heraf maa man altsaa slutte, at endnu i Begyndelsen af det 17de Aarhundrede yndede Bonden ikke at udstykke Husets Beboelsesrum (Piselen) ved Skillevægge, og hvis han alligevel vilde have et Dørns eller en mindre Dagligstue og et særegent Køkken, maatte disse anbringes i en Tilbygning.

Senere blev Udstykningen almindelig. Selv i gamle Huse kunde Skillevægge rejses tvers igennem Pisel og Lo, og fra Gaardenes Alder kan man intet slutte om Tidspunktet for denne Omdannelse. 1709 er det ganske almindeligt, at Stuehuset indeholder Pisel, Dørns og Køkken ved Siden af hinanden. De sidste Rum ere opstaaede paa den gamle Storstues Bekostning; et Par Fag toges fra denne, deltes ved en Længdevæg i en søndre og en nørre Part, og mod denne Skillevæg opførtes Skorstenen, som tidligere havde staaet i Piselen. Denne kunde da ikke længere opvarmes. I Steden for at være Husets eneste Beboelsesrum, den eneste Stue, der kunde varmes, Familiens Opholdssted Dag og Nat, blev den Stadsstue og Opbevaringssted for Familiens Kister og Klæder. Navnet bevaredes, men Væsenet forsvandt, den var „lucus a non lucendo“.

Skattelisterne have dog bevaret en Del Mellemløber, hvor Piselen endnu hævder sin oprindelige Karakter. I enkelte Gaarde synes Køkkenet at være skudt ind mellem Pisel og Dørns, men i endnu flere ere Skorsten og Køkken vedvarende forblevne i Piselen, uagtet Huset har faaet

et Dørns eller en Dagligstue. Denne Indretning findes 1709 i 4 Gaarde i Arnfjolde og i et Par Gaarde i Øster og Vester Ørsted. Disse Gaarde ere opførte 1630, 1640, 1670 og 1680, og ordret hedder det om dem: „Das Haus, worin ein Pesel, al wo die Küche auch zugleich ist, Stube, Hausdiehl oder Lohe und Viehstall, ist 10 Fächer“ etc.; eller: „Das Haus, worin ein Pesel, so auch anstatt der Küche gebraucht wird, nebst einer Stube, Hausdiehl oder Lohe“ etc. Bonden fik saaledes to Varmestuer i Steden for een, og Skorstenen kom til at staa midt i Beboelseslejligheden.

Pisel. 5 Fag. Lo. 7 Fag. Stald. 3 Fag.
a „Dørns“, *b* Pisel, *c* Køkken, *d* Sommerdørns, *e* Bod, *f* Skorsten.
g Alkover, *h* „Framgulv“.

Heraf ses, hvorledes Udviklingen foregaar fra den een- til den mangerummede Lejlighed. Først deles den uforholdsmæssig store Pisel eller Storstue ved en Tvervæg i Dørns og Pisel, Køkkenet med Skorsten forbliver i Piselen, og Dørnset opvarmes ved Ovn. Derefter kløves Dørnset ved en Længdevæg i Sønderdørns og Køkken, Skorstenen flyttes fra Piselen til dette, og da den anbringes paa Køkkenets Sydvæg, og Dagligstuens Alkover lægges ind i Piselen, kan Husets største og fornemste Stue ikke længere opvarmes. Saavidt var Udviklingen naaet ved det 17de Aarhundredes Slutning. Men Udstyk-

ningen og Specialiseringen standser ikke hermed. Det næste Skridt bestaar i, at Skillevæggen mellem Dørns og Køkken føres tværs igennem Piselen til Stuehusets Gavl, d. v. s. hele Beboelseslejligheden „kløves“, og der opstaar 2 Rækker Værelser: i den søndre Side: Dagligstue (Sønderdørns, Vinterdørns) og Pisel, i den nordlige: Køkken, Nørredørns (Sommerstue) og Kælder eller Bod. (Sammenlign hermed Lütgens Fig. 22.) Dette har sin store Interesse. Hidtil har man intet vidst om Udviklingen af Beboelsesrummene i det sydjydske Hus, men Skattelisternes Beskrivelser sætte os i Stand til med eet Blik at overskue hele Bevægelsen fra Reformationstiden til vore Dage. Dens Særpræg er Specialiseringen eller Bestræbelsen efter at give enhver Indendørs-Virksomhed sit særegne Rum.

Det er kun fra en lille Plet, fra de to Sogne, jeg har hentet disse Oplysninger, men en Isolation eller særegen Udvikling er her utænkelig. Vi have sikkert Ret til at antage, at Indhuset i Egnene mod Nord og Øst har gennemløbet den samme Udvikling for at fæstne sig i de samme eller nøje tilsvarende Former. Naar man gennemgaar Lütgens' Planer fra Angel, Flensborg-Tønder Egnen, Als og Sundeved, ja endog fra Aabenraa og Haderslev Egnen, vil man i alle Grundtræk finde en nøje Overensstemmelse med den her beskrevne Form. I de frugtbare Egne gaar Udviklingen et Skridt videre. I Angel findes bag Piselen endnu et Sæt Smaarum, nemlig Bagkløven og Brudekammeret, i Flensborg Vesteregn findes Antydning af det samme, paa Als og i Nordslesvig indtog Ovnene ofte denne Plads etc. — Men ogsaa i disse Egne er den oprindelige Storstue bleven kløvet og udspecialiseret i Værelser og Rum, der hovedsagelig svare til ovenstaaende Omrids (Lütgens: Fig. 20, 21, 22, 23, 25,

27). Alligevel mener jeg selvfølgelig ikke, at dette overalt er sket i de gamle Gaarde, men at man ved Omdannelser og Nybygninger har fortsat en Udvikling, der stemmede overens med Kulturudviklingen og Befolkningens Hyggelighedssans i de senere Aarhundreder. Kun i de magre og fattige Midtstrøg optræder en bestemt Afvigelse. Her tillod den ringe Bjælkevidde (10 til 12 Alen) ikke Husets Deling i en nørre og en søndre Del, hvis man vilde beholde en nogenlunde stor Pisel. Skillevæggen mellem Køkkenet og Dagligstuen førtes derfor ikke igennem, Piselen optog vedvarende hele Husets Vidde fra Ydervæg til Ydervæg og havde i det højeste nogle Alkover langs den nordre Langside, og bag Storstuen fandtes da to „Kløver“, Smaarum, hvoraf det ene var Forraadskammer, det andet husede Ovn. Denne Form kan forfølges fra Store Vi til Toftlund, og sandsynligvis naaede den helt op til Kongeaaen¹⁾.

Hvad her er udviklet stemmer ikke med Hr. Mejborgs Opfattelse. Han antyder, at det yngre angelske Hus egentlig er en Sammenbygning af 2 Huse med hver sin Tømmerkonstruktion, og han mener, at det under Paa-virkning fra Købstæderne er opstaaet omkring Aar 1600²⁾, og at man før den Tid ikke forstod at bygge saa brede Huse. De her benyttede Kilder støtte ikke denne Antagelse. Allerede i det 16de Aarhundrede og sikkert endnu langt tidligere byggedes sydslesvigske Indhuse paa 12 til 18 Alens Vidde, og det angelske Hus, vi kende, har ikke nogen større Brede. Det saakaldte „angelske“ Stuehus er ikke særlig ejendommeligt, ikke specifik

¹⁾ Feilberg: Fra Heden. Haderslev 1863. Mejborg anf. St. Fig. 158.

²⁾ Mejborg anf. St. S. 166.

„angelsk“, men en forholdsvis moderne Udvikling af det almindelige danske Hus, saaledes som det fandtes i den sydlige Del af Jylland; dets faa Særegenheder ere erhvervede i de sidste Aarhundreder. —

Ved et heldigt Træf have Kilderne bevaret paalidelige Oplysninger om Tredelingen af det danske Hus i Sydslesvig. Vi have faaet fat i Husformer, der gaa tilbage sikkert højt op i Middelalderen, bag baade det 15de og maaske endogsaa det 14de Aarhundrede, men selvfølgelig er det ikke Urformen, vi have foran os. Vi kunne kun gribe og undersøge de yngre Led af en lang, ukendt Kulturudvikling. Alene Ordet „Pisel“ karakteriserer Bygningsformen som fremgaaet af en Kulturpaavirkning udefra, og Spørgsmaalet er da, om vi kunne naa frem til Forholdene før denne Kulturpaavirkning, til det danske Hus uden Pisel.

Det kan vel næppe være en Tilfældighed, at de sydjydske Betegnelser paa Stuer, som opvarmes ved Ovne, begge ere hentede fra fremmede Sprog. Pisel udledes af (middelalderlig Latin) „pisalis“, fransk „poisle“, „poêle“, der betyder en Kvindestue, som kan opvarmes¹⁾, og i denne eller let nuancerede Bemærkelser er Ordet tilligemed Tingen vandret langs Nordsøkysten gennem Holland, Frisland og Holsten op til Slesvig. Paa Vestkysten af Landet findes Ordet i Brug til op imod Ribe, om ikke endnu nordligere, paa Østkysten standser det derimod syd for Haderslev²⁾, og erstattes af det danske „Stov“ (Stue), men genfindes forøvrigt paa Øerne syd for

¹⁾ v. Richthofen: Altfries. Wörterbuch. 1840.

²⁾ Den nordligste By, hvor jeg har fundet Betegnelsen hjemmehørende, er Skrydstrup, 2 Mile lige vest for Haderslev. Se ogsaa Jahrbücher für die Landeskr. 6. B. S. 94.

Fyen¹⁾. Ordet „Dørns“, der ligeledes betyder en Stue, som kan opvarmes ved Ovn, udledes sædvanligst af det slaviske „durniz, dornitze, dönze“, og det synes altsaa fra Sydøst at have fundet Indpas i Hertugdømmerne og derfra højt op i Nørrejylland²⁾. — Da disse Værelser kom i Brug, kan Befolkningen ikke have haft danske Benævnelser paa ovnvarmede Stuer, den har altsaa ikke tidligere kendt saadanne Stuer, og Spørgsmaalet er da: hvorledes boede den, før Piselen holdt sit Indtog i Landet?

Om disse ældre Forhold indeholder Prof. Mejborgs Bog en Række højst mærkelige Oplysninger. Han skriver (S. 120): „I det 16de og 17de Aarhundrede var de mellemslesvigske Huse af Egebindingsværk, hvis Fyldinger vare lukkede med brede Egeplanker (? ?). Der findes ingen Beskrivelser af disse Bygninger, derimod ikke faa Vink, som viser os, at de stemte overens med andre gamle danske Bønderhuse. Sædehuset, der laa i Øst og Vest med Hovedfaçaden mod Syd, har været saa smalt, at der kun var Plads til en Række Værelser (???) Fremgulvet, der laa mellem Stuen og Loen, var Husets største Rum og gjorde Tjeneste som Forstue, Stegers, Bryggers og Baggers. Her var 2 Yderdøre, én mod Syd og én mod Nord, og naar der ikke just brændte et mægtigt Baal paa den aabne Arne, kom det meste Lys vistnok ind af de aabne Halvdøre; thi hvor Vinduerne ikke helt manglede, indskrænkede de sig sikkert til et Par Smaaglugger. Det er desuden sandsynligt, at Fremgulvet savnede baade Loft og Skorstenspipe, og man kunde følgelig se Tagets Underside, der var kulsort af Røg, og den lille lyse Lyre — et Hul i Ryg-

¹⁾ Hübertz: Beskrivelse over Ærø. Kbhvn. 1834. S. 250.

²⁾ Kalkars Ordbog.

ningen, som Røgen trak ud af. Her stod Haandkværnen, en Bing eller to, Bryggeredet samt Dejtruget og Salttolden, der for det meste vare udhulede Stykker af tykke Træstammer og havde en ikke ringe Lighed med Egekisterne fra Broncealderen. — Smaakreaturene og Grisesoen gik ud og ind; ikke sjældent havde et Par „Ynglinger“ (halv-voksne Grise) faaet Plads i en afskildret Krog. Fra Fremgulvet kom man ind i Piselen* o. s. v.

Da Forfatteren ikke har „Beskrivelser af disse Bygninger“, maa man i Sandhed undre sig over hans Detailkendskab. Jeg skænker ham strax „Bryggeredet, Salttolden, Egekisterne og Ynglingerne i den afskildrede Krog“; Grisesoen, Bingen og Halvdørene kunne gaa samme Vej; men hvorfra har han Fremmerset med Ovn og Bryggekedel? I de Gaarde fra det 16de og 17de Aarhundrede, som jeg kender, er Ovnen som oftest anbragt i en Ladebygning (senere ogsaa i Kløven), og Køkkenet i Piselen eller i et særligt Rum enten i en Tilbygning eller i 2 Halvfag bag Dørnset. Alle 3 Former ere beskrevne foran. Støttet til historiske Kendsgerninger maa vi dog slutte, at Køkkenet og Skorstenen i ældre Tid altid have været i Piselen, og at et selvstændigt Kogerum først finder Indpas med Dørnset eller den mindre Dagligstue. Saalænge den simple Tredeling i Pisel, Lo og Stald fastholdtes, var Loen tillige Framgulv, og denne Indretning er endnu ikke helt gaaet af Brug i Egnen, men selvstændige Fremmerser (med Skorsten og Køkken) omtales kun een eneste Gang i de her beskrevne Sogne (se S. 87 Anm.). Som almindelig Bygningskik er Forstue-Indretningen derfor yngre end 1709, i det 18de Aarhundrede bestod den i et almindeligt Framgulv, der gik tværs igennem Huset, og er sikkert opstaaet paa Bekost-

ning af Loen som det sidste Udslag af den Specialisering, der har fremkaldt hele den indre Omdannelse. Hos Lütgens er dette Framgulv yderligere udstykket i en simpel Forstue og et Pigekammer (Fig. 22), men vi have ellers intet Vidnesbyrd om, at det nogensinde har været Kogerum.

Et Fremmers i den Forstand, Hr. Mejborg tager det, fandtes saaledes ikke i de danske Gaarde i Sydslesvig. Den aabne Arne (med Lyre i Taget) kan altsaa heller ikke have staaet i et saadant, og dermed bliver Røghuset ogsaa borte for os. At den sønderjydske Bonde engang har boet i Røghuse, er lige saa sikkert, som at han engang har gaaet klædt i Faarets Pels og Hjortens Skind; derom strides vi ikke. Men naar hørte han op med at bo i den Slags Huse? 1709 fandtes ikke et eneste Røghus i de sydligste danske Sogne¹⁾. I kras Modsætning til det nærliggende Ostenfjeld vare selv de usleste Gaarde og Huse forsynede med Skorsten, og, saa vidt mig bekendt, har Historien ikke overleveret os et eneste Vidnesbyrd om den Slags Huse mellem Husum og Kolding. Det slesvigsk-danske Røghus ligger saare langt tilbage i Tiden, og uden at forsømme noget kunde Forfatteren have ladet det forblive i det Mørke, hvorfra ingen har kunnet drage det frem.

Om de ældre, ukendte Bygningsskikke skal jeg kun gøre et Par Antydninger, der ganske staa for egen Regning. Berøver man det tredelte danske Hus Piselen, blive kun Gulvet (Loen) og Stalden tilbage, og vi staa da overfor en Husform, der i meget stemmer overens med

¹⁾ Da Wallensteins Hær 1627 rykkede ind i Slesvig, vare Husene mellem Flensborg og Aabenraa forsynede med Skorsten.

de simpleste og ældste saksiske Sædehuse i Sydslesvig 2: Huse uden egentlige Stuer, kun forsynede med Siddepladser omkring Arnen og Alkover til højre og venstre for den. I sin primitive Mangel paa Hygge og Bekvemmelighed maa det ældste saksiske Hus dog have haft visse Fortrin frem for det danske, da det i ældre Tid har kunnet fortrænge dette og gøre sig gældende ud over det ethnografiske Skel. Beboerne i den nordlige Del af Arns Herred og i Ostenfjeld vare danske, men i det 16de—18de Aarhundrede boede de i tyske Husformer; de kunne ikke have lært disse Husformer at kende paa nært Hold før i det 13de Aarhundrede, og den holtsatiske Bygningskik maa paa dette Tidspunkt have været den danske overlegen. Jeg antager, at denne Overlegenhed væsentlig bestod i „Sittels“-Arrangementet, hvor Staldvæggenes Afslutning ned mod Arnen i Forbindelse med Husets Ydervægge afskildrede et lunt, værelseagtigt Rum, der let kunde forsynes med Lys fra Glug eller Vindue og tilbød varme Sovepladser. I den danske Husform, med Stalden adskilt fra Gulvet, var en saadan Ordning umulig og Trangen til virkelige Stuer langt større.

Alt dette er Gisninger; dog skal jeg bemærke, at i Bygningskikkene 1709 findes adskillige Træk, der synes at minde om en Tid, da Hovedhuset i danske Gaarde kun bestod af Gulv og Stalde, ja 1709 finde vi endnu saadanne Hovedhuse langs Gestranden, og i disse ere alle Værelserne, med Undtagelse af (Køkken og) Framgulv, henlagte til en Fløjbygning¹⁾, i andre Gaarde udmærke Gulvet og Stalden sig ved en langt større Brede end Stuehusafdelingen, ogsaa et Tegn paa ældre Samhørighed,

¹⁾ Acta A. 1814. Rantrum. Andreas Harrings Stuehus. Das Haus hat eine Küche, Diehle und Lohe nebst einem Viehstall,

og endelig findes et Stuehus i Vester Ørsted, der, uagtet det er sammenbygget med et andet, har Skorsten og Pisel og saaledes neppe kan være saksisk, ikke desmindre har Køkken og Skorsten paa Gulvet eller i Loen. — Kun nye Kildefund og fortsatte Studier kunne afgøre, om disse Antydninger pege paa det Rette. —

Hovedresultatet af denne Undersøgelse er dette: I Grundtrækkene er Stuelejlighedens Indretning ens for hele den danske Del af Slesvig. Vi træffe lokale Særegenheder, stedlige Afvigelser, Tilbygninger og Benævnelser, men en uhildet Betragtning maa komme til den Overbevisning, at Indhuset fra Slien til Kongeaen væsentlig er skaaret over den samme Læst eller har udviklet sig over det samme Grundmønster.

Men vende vi os fra Sædehuset til det Komplex af Bygninger, der danner Gaarden, ville vi ogsaa her møde mærkelige Overensstemmelser og i hvert Fald ikke de krasse Modsætninger, som Prof. Mejborg opstiller. Først maa jeg dog gøre opmærksom paa en mærkelig Fejl, der ved evindelig Gentagelse, særlig af tyske Forfattere, synes at skulle blive en Troessætning. Alle lære, at den rigtig ægte danske Bondegaard var en firlænget, helst sammenbygget Gaard. Intet kan være mere urigtigt. Raadspørger man Udskiftningskortene fra forrige Aarhundrede, vil man snart opdage, at de virkelig firlængede, sammen-

so unter einem Dache begriffen, ist 11 Fach und 42' br.; der Anbau nebst dem Pesel und der Stube ist 4 F. u. 33' br. Mildsted. Præstegaarden. Dessen Haus ist 7 Fach lang u. 33' br.; darinn die Diehle und der Viehstall. Der Anbau im Westen ist 68' lang u. 30' br.; worinn 1 Pesel, 5 Stuben u. 1 Küche.

byggede Gaarde hovedsagelig tilhøre de større Øer og den sydlige Del af Østjylland (fra Mariagerfjord), og selv i disse Strøg gøre andre Former sig ogsaa gældende. I Landets øvrige Egne, paa den sydlige Øgruppe, i Nordøstjylland, i Vendsyssel, i Thy, paa Mors samt i hele Vestjylland grupperes Bygningerne eller Længerne paa de mest forskellige Maader. Paa Møen findes endnu i forrige Aarhundrede en mærkelig tolænget Gaard med Korshuse og Karnapper, paa de fyenske Smaaøer hersker den eenlængede Gaard, i Himmerland ligge Længerne spredte uregelmæssigt over Hustofte, saaledes at de kun højst uegentlig omslutte en Gaard, der alene ved Hjælpehegn mellem Længerne faar faste Konturer (Eks.: S. Kongerslev). I store Dele af Vendsyssel (Eks.: V. Brønderslev) er Uregelmæssigheden endnu større, og Gaardens 5 à 6 Længer kunne ligge spredte eller trappeformede uden i mindste Maade at tilstræbe en Sammenslutning omkring Gaardspladsen. I Thy og paa Mors ere Gaardene som oftest tolængede, baade Sals og Lade ligge i Øst og Vest lige overfor hinanden, og paa de 2 andre Sider afgrænses Gaardspladsen ved Hegn. I Thy er den eenfløjede Vinkelgaard desuden ret almindelig (Eks.: Odby, Brovst, Vesterby og Østerby paa Øland)¹⁾. Den samme tolængede Gaard fandtes ogsaa i Ringkjøbing Amt²⁾, medens den 2- eller 3-længede Vinkelgaard herskede i Sydvestjylland³⁾ (Eks.: Gredsted, Jellinge).

I store Træk vare Forholdene saaledes endnu for mindre end 100 Aar siden; men i de tre sidste

¹⁾ C. Schade: Beskrivelse over Øen Mors. Aalborg 1811. S. 357.

K. Aagaard: Beskrivelse over Thy. 1802. S. 128.

²⁾ Begtrup: Agerdyrkningens Tilstand i Jylland. 3. B. S. 117.

³⁾ Indberetning fra Amtmændene 1789. Rigsarkivet.

Slægtled er den firlængede Gaard rykket sejrrig frem til omtrent alle Landets Egne. Udskiftningen, Udflytningen, Landvæsenets Opsving, Avlingens og Kreaturholdets Udvidelse, selve den firlængede Gaards Statelighed, dens Helhedsindtryk, dens Evne til at give Læ, Bondens Stoltthed over et velbygget Hjem: alt har forenet sig til at gøre den fremherskende selv i Egne, hvor den ikke tidligere hørte hjemme. Allerede Begtrup omtaler hyppigt Bondens Forkærlighed for den sammenbyggede Gaard, og naar den nu, maaske med en vis Ret, kan betegnes som typisk dansk, maa det ikke glemmes, at den for mange Egne er helt moderne og muligvis for hele Landet en temmelig sen Kulturudvikling.

Den slesvigske Bonde har gjort denne Udvikling med. Aar 1700 fandtes den firlængede, retvinklede, helt eller delvis sammenbyggede Gaard som fremtrædende Bygningstype — nu saa karakteristisk for store Dele af Provinsen — hovedsagelig kun paa Haderslev Næs og enkeltvis i andre Strøg i det nordlige, formentlig under Paavirkning fra Fyen og det sydlige Østjylland, men forøvrigt beherskedes Landet af meget uregelmæssige Bygningskikke, der ligesom i Nørrejyland ikke kunne karakteriseres med faa Ord.

Hvad Prof. Mejborg har herom, er enten ganske urigtigt eller helt utilfredsstillende. Mærkværdig nok gaar han ud fra, at den firlængede Gaard er det oprindelige, at den i det 16de Aarhundrede var almindelig over hele den danske Del af Provinsen lige ned til Danevirke, og at den først paa det nævnte Tidspunkt begyndte at vige, tilintetgjort af Fyrsternes Agrarpolitik, Mageskifter, Krige o. a. m. En historisk Begrundelse af denne Opfattelse vilde være i højeste Grad ønskelig, men uheldigvis an-

fører Forfatteren ikke sine Kilder paa en saadan Maade, at man kan følge ham eller føle sig overbevist. Jeg for mit Vedkommende maa tilstaa, at jeg fra Reformations-tiden ikke ved det mindste om den firlængede Gaard i Slesvig, og endnu mindre har jeg kunnet finde noget om de Omdannelser, om de mærkelige Bygningsskikke, der skulle have udviklet sig paa den firlængede Gaards Ruiner¹⁾. — For Kortheds Skyld anfører jeg Forfatterens sidste Fremstilling²⁾ af disse Forhold, men henviser forøvrigt til Hovedværket (S. 164). „Det er allerede sagt, at de firlængede Gaardes Omraade blev stærkt begrænset i Løbet af de 3 Aarhundreder, her omtales (fra 15 — 1800). Ældst af de nye Bygningsformer er den eenlængede³⁾ Anglergaard, som allerede i det 16de Aarhundrede begyndte at komme i Brug og snart bredte sig ikke blot over Angel, men ogsaa længer vesterpaa, langs med Danevirke (!!!). Den var herskende, indtil Storbønderne omkring Aar 1820 begyndte at bygge trefløjede Gaarde, som har en Udhuslænge paa hver Side af det fritliggende Indhus, en Bygningsform, der jo ogsaa er overført (!) til Als. Her havde man i den nærmest foregaaende Tid bygget helt vilkaarligt og havt Tilbøjelighed til at fortsætte i een Længe, indtil Pladsmangel (!) tvang Byg-

¹⁾ I Ribe Oldemoder, Dr. O. Nielsens Udgave S. 63, 65, 67 o. fl. a. St., omtales forskellige Gaardbygninger, men Beskrivelsen er ikke saa nøje, at man kan bygge noget paa den. Den gamle nordiske Gaard har vel bestaaet af mange Smaadele, og i det 14de Aarhundrede vare disse Dele maaske endnu ikke samlede i Længer.

²⁾ Sønderjydske Aarbøger 1894. S. 183.

³⁾ I Hovedværket S. 165 skildres den dog som tolængtet. Forfatteren skriver: „De fleste (angelske) Gaarde bestod af en Hovedbygning, der indeholdt Beboelser, Loer og Stalde, og hvor Sæden fik Plads paa Loftet, samt en lille Bagbygning med Bagerovn.“

herren til at vende om. Noget lignende Forhold kendes fra Sundeved, og meget taler for, at det, saavel her som paa Als, var Hertug Hans' stærke Udstykning (!) (1571—1622), der væsentlig bidrog til at sprænge de gamle firlængede Gaarde.*

„Den næste Bygningsform er indvandret fra Marsken, hvor fra første Færd to særskilte Huse (Indhus og Lade) laa tæt op ad hinanden, hvor man i det 17de Aarhundrede fandt paa at forbinde disse, og hvor Smaagaardenes Grundplan da blev vinkelformet. Denne frisiske Form bredte sig navnlig i forrige Aarhundrede mere og mere ud over det danske Omraade og strækker sig nu nordpaa til Ribeegnen og østpaa henimod Aabenraa og Flensborgegnen.“

Paa et saa fast og sædvanemæssigt Omraade som Bygningsskikke er dette i Sandhed mærkværdige Bevægelser. Hvert Aarhundrede tillægges sin egen Mode med voldsomme og uforklarlige Overgange. Eenlængede Gaarde afløse firlængede for igen at blive fortrængte af tre- eller tolængede. Snart flottes Angelboen sig med mange Lader, snart afskaffer han dem og presser sin Avl ind paa Stueloftet, for atter efter et Par Slægtleds Forløb at opføre nye Lader. Støttet til et grundfast Kildeapparat lader sligt sig hævde, men ellers vil selv den tarveligste a priori-Slutning vælte det hele. Enhver kan sige sig selv, at kun i den yderste Nød, kun naar Landet er afbrændt til Grunden og Jorden delvis ude af Drift, vil en Bondebefolkning bære sig saaledes ad og fravige gamle og kære Skikke. Men i Slutningen af det 16de Aarhundrede havde Landet havt Fred i mange Slægtled, og Velstanden var større end nogensinde tidligere. Denne Velstand skulde efter Prof. Mejborgs Mening have havt tilfølge, at Befolkningen opgav den firlængede Gaard og

indskrænkede sig til et Salshus, i det højeste suppleret med en ubetydelig Lade eller Hjelm!

Selvfølgelig var dette ikke Tilfældet. Den Bevægelse, som Forfatteren omtaler, har slet ikke fundet Sted. I det 17de og 18de Aarhundrede byggede Angelboerne som i det 16de, men uheldigvis ved Forfatteren ikke, hvorledes de byggede. Han kender slet ikke den gamle Angelbogaard. Det, han beskriver, er Landbolet, Kaadnerstedet, Kwartgaarden — tre angelske Synonymer; for Nordslesvig derimod som oftest Helgaarden eller endnu større Ejendomme, og kun igennem denne mærkelige Fejl lykkes det ham at opstille den skarpe Mod-sætning mellem Nord og Syd, at inddele den danske Del af Hertugdømmet i forskellige Bygningsprovinser og at karakterisere Overgange, som kun tilhøre hans egen Forestillingskreds. —

I kulturel Henseende var der ingen stor Forskel mellem Nord og Syd. Bolsinddelingen, Skattenormen og Markfællesskabet tilhørte hele Landet; Driftsmaade, Besætning og Udsæd vare i store Træk ens paa Jorder af tilsvarende Godhed, og paa saadanne Jorder maatte Driften derfor kræve det samme eller noget nær det samme Husrum. Dette var ogsaa Tilfældet. Sammenligner man nordslesvigske, sydsvestslesvigske og angelske Byer med hinanden 1709, vil man finde, at Gaardenes Fagantal ikke i nogen væsentlig Grad afvige fra hinanden, særlig hvis man holder de nordslesvigske Egne, der bleve ganske ødelagte 1659—60, ude af Betragtning. — Laderne kunne ligge noget forskelligt, være forskelligt grupperede til hinanden indbyrdes og til Stuehuset, andre stedlige Ejendommeligheder kunne præge Bygningskomplekset, men Faglængden er ret konstant i ens gode Egne.

Som Eksempler anføres Byerne Arnfjolde, Øddis og Ølsby, henholdsvis i Søndergøs, Tyrstrup og Strukstrup Herreder. Da de angelske Byer vare saa stærkt udstykkede mellem forskellige Jurisdiktioner og Godsejere, har det ikke været muligt i Skattelisterne at finde Byer, der i Gaardantal svare til Arnfjolde og Øddis. I Arnfjolde fandtes 18 Gaarde under Kronen (Arlevad-Tjenerne etc. har jeg udeladt), i Øddis 21 og i Ølsby 11, og da Pladsen tillader det, har jeg for yderligere at illustrere de angelske Forhold medtaget Landsbyen Rygge i Nørre Brarup. De med Stjerne betegnede Gaarde ere cenlængede. I Arnfjolde er Fagantallet for 3 Lader glemt i Skattelisterne, og i Øddis gives Udhusenes Fag kun i Hovedsum, uden at der skelnes mellem Længerne. (Se S. 83.)

I disse 3 Byer er Gaardenes Fagantal altsaa c. 25, 28,6 og 29,4. Jeg mener hermed kun at have givet oplysende Illustrationer for de forskellige Egne, derimod langt fra nogen absolut Norm. Saavel fra Angel som fra Nordslesvig kan fremdrages Byer baade med et større og et langt ringere Fagantal. Gram, Frøs og Nørre Rangstrup Herreder vare blevne ødelagte i Krigen 1660; 1709 laa flere Byer endnu tildels øde, og i det hele vare Bygningsforholdene saa slette, at en stor Del af Befolkningen boede i Salshuse paa to til fem snevre Fag, der ikke kunde rumme 2 Rækker Værelser. 1723 havde 22 Gaarde i Skrydstrup i Gennemsnit kun 3,5 og 18 Gaarde i Styding 4,8 Fag Stueejlighed, og Nabobyerne afveg ikke i nogen væsentlig Grad fra denne Kummerlighed. I mange Sogne naaede Gennemsnittet af Gaardenes Fagantal neppe op over 20, og selv dette ringe Maal skaffes kun til Veje ved Hjælp af lyngklædte, ganske snevre Tørvelader paa Støtter og Pæle med Fletværk i Steden

Arnfjolde ¹⁾ .					Øddis.				Ølsby.				
Sals med Stald, Korshus m. m.	Lade.	Lade.	Lade (Aftægts- hus, Ovn) m. m.	Sum af Fag.	Sals med Stald.	Lade.	Aftægts- hus m. m.	Sum.	Sals med Stald.	Lade.	Lade.	Aftægts- hus m. m.	Sum.
13 + 7	12	12	(1)	44(I)	16	22	"	38	13	14	5	4	36
15 + 4	10	9	5	43	14	19	4	37	15	11	9	3	38
13	9	5	7	34	15	7	"	22	14	14	4	"	32
14	9	7	"	30	11	9	"	20	14	6	6	"	28
11	4	(1)	"	15(I)	12	11	6	29	13	13	5	4	35
12	6	8	6	32	13	32	"	45	14	6	7	8	35
12	3	7	6	28	14	13	"	27	13	8	7	3	31
10	8	"	"	18	6	5	"	11	13	4	"	"	17
10*	3	"	"	13	6	21	6	33	12	7	5	"	24
11*	1	"	"	12	14	26	8	48	14	8	4	"	26
10	6	"	"	16	9	21	4	34	14	8	"	"	22
13	6	(1)	"	19(I)	11	5	"	16	Sum . . . 324				
13	2	6	7	28	6	16	"	22	Gennemsnit 29,4				
12	8	4	"	24	7*	7	"	14	Rygge.				
11 ^{1/2}	2	8	"	21 ^{1/2}	7*	6	"	13	14	6	10	8	38
13	7	"	"	20	6*	7	"	13	14	8	6	3	31
13	5	6	"	24	14	25	"	39	13	5	5	"	23
12	8	6	"	26	12	21	5	38	13	9	9	4	35
					13	18	5	36	14	5	5	5	29
					13	21	"	34					
					14	11	"	25					
Sum . . . 447 ^{1/2}					Sum . . . 604				Sum . . . 156				
Gennemsnit pr. Gd. c. . 25 F.					Gennemsnit 28,6				Gennemsnit 31,2				

¹⁾ Statistiken over Gaardene i Arnfjolde er hentet fra Acta A 2813, over Ølsby og Rygge fra Catastrum d. Struxdorfer Harde 1709, Acta G. XIII. 1. 43, Statsarkivet i Slesvig; over Øddis fra Sognebeskrivelser i Rigsarkivet.

for ordentlige Ydermure. 1723 havde Gaardene i Hjortlund i Gennemsnit en Faglængde paa 21,5, i Magstrup af 20,9, i Sommersted af 20,1, i Skrydstrup af 20, i Østerlinnet af 16,6. 1709 havde Stepping Bys 18 Gaarde kun 278 Fag Hus eller i Gennemsnit 15,4 Fag pr. Gaard, og flere hele og halve Gaarde nøjedes med 6 à 7 Fag Stue- og Ladehus.

Den største Del af Befolkningen i disse Egne boede i usle, lerklinede Rønner med en ringe Stue og et Køkken med lerstampede Gulve, undertiden med Lofter af løse Planker og neppe nok med Tag over Hovedet. En saadan Gaards Bygninger takseredes til en halv eller en hel Snes Daler, og det er ganske uhistorisk at tale vidt og bredt om denne Befolknings Velstand eller at antyde, at den som Regel boede i firlængede Gaarde. Selv 3 Menneskealdre senere, efter at Velstanden var stegen betydelig, efter at Befolkningen havde lært at tilvirke Tegl, og Grundmur overalt var gennemført, vise Udskiftningskortene os kun ganske faa firlængede Gaarde i Nordslesvigs Midtstrøg¹⁾.

Ja selv i de østlige Herreder kan den firlængede (sammenbyggede) Gaard langt fra have været almindelig 1709. Listen over Gaardenes Fagantal fremviser de mest uregelmæssige Spring. Helgaarde paa 16 Fag, alt talt, ligge Side om Side med andre paa 40 til 50, men Hovedmassen møder frem med 14 Fag Stuehus (og Stald) og 16 til 18 Fag Lade, og deraf er det umuligt at forme en sammenbygget firlængt Gaard. I Hejls er Fagantallet

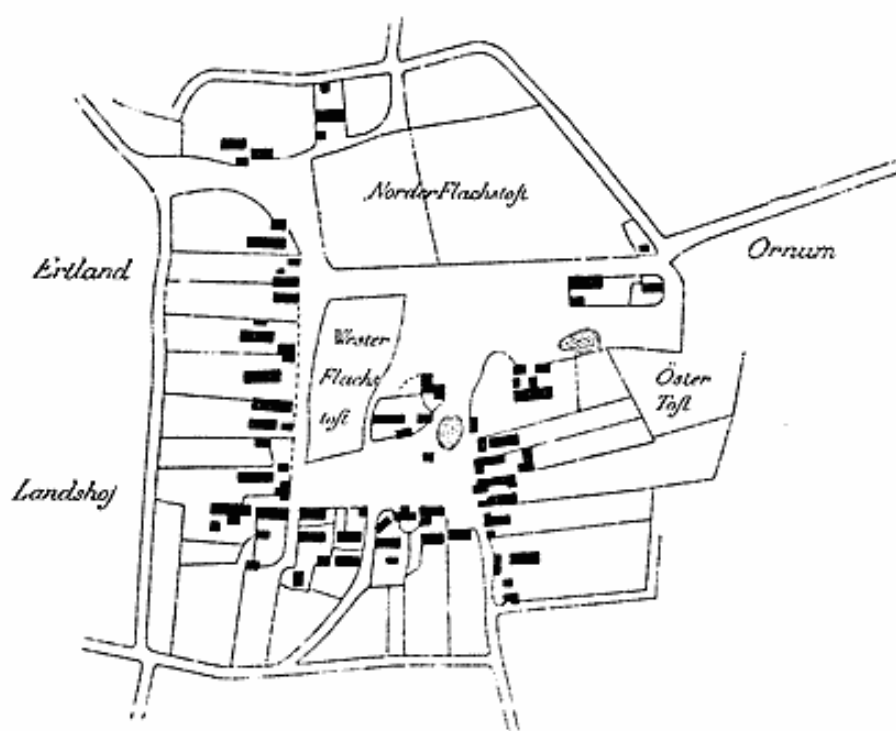
¹⁾ Sammenlign hermed Kopierne af disse Kort hos Mejborg anf. St. Tillæget S. 31, 34, 37, 40. Bykort over Rugbjerg, Hjerndrup, Simmersted, Jegerup fra Tiden omkring 1800. Typen nærmer sig snarest den vestjydske een- og tofløjede Vinkelgaard.

pr. Gaard 29,7 i Vonsild og Stenderup c. 32, i Dalby 32,9, og kun i saa usædvanlig velbyggede Byer som Binderup og Skartved stiger det til 39,2. Selvfølgelig fandtes her firlængede Gaarde. Det samme gælder i endnu højere Grad om mange Byer paa Haderslev Næs, ligeledes havde de fleste Præstegaarde paa Østkysten et meget stort Fagantal, og Storgaarde som Stenderup-, Frørup- og Bjernstrupgaard mødte op med hver 100 Fag, men det er vel rigtigst at holde disse halvt eller helt privilegerede Gaarde uden for Betragtningen af Almuens almindelige Bygningskikke.

Hvad her er udviklet, lader sig sammenfatte i følgende Sætninger. Det er uvist, om den firlængede, sammenbyggede Gaard oprindelig hører hjemme i Nord-slesvig. I det 17de og i Begyndelsen af det 18de Aarhundrede fandtes den i hvert Fald kun paa større Ejendomme i det østlige, men da Befolkningen byggede vinkelret og tilstræbte Kvadratformen, laa den — under en heldig økonomisk Udvikling — indenfor Bygningskikkens Mulighed, og hovedsagelig derigennem maa det forklares, at den i de sidste Slægtled er kommen til at beherske Egnen. —

Sydslesvigerne byggede ikke færre Lader end Nord-slesvigerne. I Sydvest ned mod Husum og i Sydøst langs med Slien træffes som Regel endog flere Udhuse end i det nordlige. De sydligst boende Danske synes længst at have bevaret noget af den oprindelige Bygge-maade, der gav hvert Driftsrum en særegen Bygning. Høladen, Ungkvægstalden, Tørveladen, Ovnhuset og Aftægtshuset ere ofte selvstændige Huse, selv om de kun spænde over nogle faa Fag. Heller ikke Fagantallet er ringere end i Nordslesvig. I Immingsted er det 26

Fag pr. Gaard, i Arnfjolde 25, i Vester Ørsted 26,7 og i Svesing 25. Den nordslesvigske Storgaard er ukendt, men ikke desmindre træffes Ejendomme med op imod 50—60 Fag, bestaaende af 5—6 Længer eller Huse. Gaardkomplekset grupperes nærmest paa vestjydsk Maade. Det store og brede Stuehus ligger solret eller i Øst og Vest og er forsynet med 1 eller 2 Indkørselsporte. Lige

Tysk Kort over Arnfjolde, Svesing Sogn. 1777. (Bruyn.)

over for og parallelt med dette ligger i Reglen Laden eller Udhusene, saaledes at Vinden frit kan stryge ind over den aabne, kun paa to Sider afgrænsede Gaardsplads. Ikke sjelden anbringes Udhusene baade nord og syd for Stuehuset, hvorved der opstaar en Art Dobbeltgaard, eller, da de sædvanlig ere kortere end Hovedhuset, omkring begge Sider af Gadegavlen. Af og til forenes Hovedhuset med Ladelænger ved Udbygninger

(„Anbau“), og saaledes opstaa firlængede Komplexer, der stærkt minde om den sammenbyggede Gaard. Laderne ere snevre Bygninger med en Brede fra 12 til 22 Fod, tildels paa Støtter eller Pæle med Fletværk og Lyngvægge, og Tidens almindelige Fattigdom præger ogsaa denne Egn, om end ikke saa stærkt som de haardere hjem-søgte Egne i det nordlige¹⁾.

¹⁾ Jeg anfører nogle Eksempler paa Gaarde fra denne Egn. Acta A. 2813. Enkelte Bemærkninger stamme fra en samtidig Sognebeskrivelse.

Arnfolde. Carsten Jensens Helgaard. Das Haus mit Peesel, Stube, Lohe und Viehstall ist 15 Fächer lang und 30' — 33' br. Davon ist der Peesel u. Stube 30' u. d. Diehle oder Lohe samt dem Viehstall 33' br. Das Creutzhaus o. Backhaus ist 4 F. l. u. 13' br. Der Hewstall an der Norderseite d. Hauses ist von 10 F. l. u. 22' br. Der Torfstall am Westerende d. Hauses im Norden v. 5 F. l. u. 16' br. Der Pferde- u. Jungviehstall auch an d. Norderseite d. Hauses ist von 9 F. l. u. 17' br. — Carsten Petersens Tredjedelsgaard. Das Haus, worin eine Stube, Hausdiehl, woselbsten die Küche auch zugleich ist, dann eine Lohe nebst d. Viehstall unter einem Dache, ist 12 F. l. u. 24' br. Der Hewstall am Osterende des Hauses ist 6 F. l. u. 14' br. auf Stützen. Am Westerende des Hauses im Süden ist ein Wagenschauer von 3 F. l. u. 12' br., ganz gering u. auf Stützen. Noch ein klein Torfscheune von 3 F. l. u. 12' br. auch auf Stützen an der Süderseite.

Øster Ørsted. Peter Jensens 2 Femtedels Fæstegaard Dessen Haus mit Peesel, Hausdiehl und Viehstall ist 14 F. l. u. 27' br. Der Anbau im Norden mit Stube und Küche ist 3 F. l. u. 21' br. Der Torfstall und die Wohnung an d. Norderseite des Hauses ist von 8 F. l. u. 18' br. Der kleine Torf- u. Wagenstall an d. Süderseiten ist 4 F. l. u. 13' br. Der Hewstall auch an derselbigem Seiten ist 5 F. l. u. 18' br. — Vester Ørsted. Jens Jensens halve Fæstegaard. Dessen Haus mit Peesel, Stube, Küche, Lohe, Viehstall wie imgleichen d. Hewstall unter einem Dache ist 14 F. l. u. 35 à 36' br. Der Anbau, woselbsten vorgemelte Stube verhanden, ist 1. F. l. u. 20' br. Die Wohnung ist mit d. Torfstall von 6 F. l. u. 17' br. Der

Saavidt jeg ved, er den gamle Angelbogaard aldrig bleven ordentlig beskrevet. I sit Værk har Lütgens kun et Par ganske utilfredsstillende Linjer om den, og Hr. Mejborg slet intet. Det mest træffende findes i „Festgabe“¹⁾: „Das alte Angler Haus liegt immer mit den beiden Enden nach Osten und Westen, wohlbedacht so gebaut, denn es leidet weniger von östlichen und westlichen Winden und Stürmen, welche am häufigsten sind. Meistens in gleicher Richtung damit die Hauptscheune; dann noch kleinere Neben-

andere Torfstall ist von 10 F. l. u. 18' br. Der Schaaf-, Schwein- und Gänsestall ist 4 F. l. u. 12' br.

Svesing. Thomas Carstens' Helgaard. Dessen Haus, worinn Peesel, Hausdiehle oder Lohe nebst d. Viehstall, ist 13 F. l. u. 33' br. Der Anbau, worinn eine kleine Stube u. Küche, ist 3 F. l. 24' br. Der ander Anbau z. Norden ist von 2 F. l. u. 21' br. Der Schwein- u. Schafstall ist v. 5 F. l. u. 21' br. Der Hew- u. Pferdestall ist v. 12 F. l. u. 21' br. Der Torf- u. Klüenstall ist von 12 F. l. u. 22' br. Das Backhaus ist 4 F. l. u. 15' br.

Immingsted. Albert Thomsens hele Fæstegaard. Das Haus nebst d. Diehle oder Lohe samt d. Viehstall, so unter einem Dache, ist 15 F. l. u. 32' br., als der Peesel 5, der Hausdiehl 7 u. d. Viehstall 3 F. Der Hew- u. Torfstall ist 9 F. l. u. 22' br. Das Backhaus mit d. Pferde- u. Schaafstall wie auch d. Wohnung ist insgesamt 13 F. l. u. 17' br. Der Klüenstall an d. Osterseiten ist 6 F. l. u. 18' br.

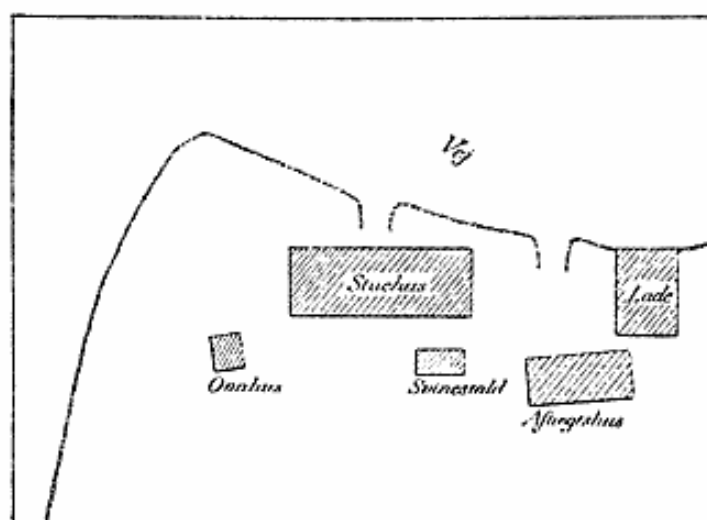
¹⁾ E. Reventlov-Farve & H. A. v. Warnstedt: Festgabe für die Mitglieder der XI Versammlung deutscher Land- und Forstwirthe. Altona 1847. S. 116. — 1852 skildrer H. H. V. Tolderlund en ældre angelsk Gaard saaledes: „Den har endnu noget karakteristisk, der ligner Gaardene i det nordlige Slesvig og paa Als . . . Det er en lang Bygning med en Port paa Midten og undertiden en lille Sideløje. Udbygningerne ligge usystematisk hist og her, snart af Grundmur som Hovedbygningen, snart af Bindingsværk — paa ret gamle Gaarde endog blot af Træ. Noget til Siden ligger et net lille Hus; det er „Abnahmet“, Aftægtsboligen . . . Det hele er ombegnet med et Stengærde.“ Fædrelandet 1852. Nr. 140.

gebäude, die noch den Hofplatz nicht völlig umschlieszen, wie bei der dänischen Bauart im nördlichen Schleswig und auf den dänischen Inseln, wo ein geschlossenes Viereck vorkommt.“ Denne Beskrivelse er maaske ikke helt fri for politisk Tendens, men den hviler paa Selvsyn og faar det væsentlige med. I Major Bruyns efterladte Kortsamling findes Grundrids af et meget stort Antal angelske Gaarde fra Tiden omkring 1777, og disse Tegninger i Forbindelse med Skattelisterne fra 1709 turde gøre det muligt nogenlunde omfattende at karakterisere Halvøens Bygningskikke paa dette Punkt.

1709 havde Angel større Gaardbygninger end de fleste andre Egne i Provinsen. Som vi allerede have set, overgik Ølsby ikke alene Arnfjolde, men ogsaa Øddis, og mange angelske Byer staa fuldt ved Siden af den nordslesvigske Østkyst. Jeg anfører nogle Gennemsnitstal. I Tolk var der 25,2 Fag pr. Gaard, i Fysing 27,7, i Brekling 28,4, i Arrild og Nørre Brarup 32, i Grumby 33, i Gangerskjel 34,6, i Timmerholm 36, i Bønderris 38 og i Flarup 51. Kun i de vestlige Hedebyer langs Landskabets Grænser (Isted, Stolk o. s. v.) bestod Gaardene som oftest af et Stuehus og en mindre Lade, medens eenlængede Gaarde turde høre til det meget ualmindelige.

Bygningernes Gruppering røber af og til Slægtskab med Egnene vestpaa. Der spores en Tilbøjelighed til at anbringe Laderne paa begge Sider af det solret beliggende Hovedhus, og de mindre Bygninger placeres saa højst uregelmæssig omkring disse, saaledes at ikke Længerne, men Hustoftens Gærder og Hegn afgrænse Gaarden og gøre denne til en Helhed. Den Art Sammenstillinger have ingen indre Gaardsplads, da Længerne ikke tilstræbe en Sammenslutning omkring en saadan.

En anden Form er Gavlgaarden. Jeg har troet at kunne kalde den saaledes, fordi Udhuskængerne samle sig omkring Stuehusets Staldgavl og danne sammen med denne en firkantet Gaardsplads, hvor hele Udenomsdriften er samlet, paa behagelig Maade fjernet fra de egentlige Beboelsesrum. Lütgens (Fig. 27) har givet Grundrids af en saadan Gaard, og i „Festgabe“ (Fig. XXII) ses den afbildet fra Siden.

Engelsk Gavlgaard (efter Lütgens).

Lette Modifikationer af denne Bygningskik kunne endnu findes i Landskabet; i hvert Fald har jeg en Tid lang boet i en saadan Gaard i Grumtofte Sogn; Bruyn har ogsaa nogle Grundrids af Gavlgaarde, blandt andet fra Østerholm i Sterup Sogn, men i det hele synes den ikke at have været meget almindelig. Det er muligt, at den er opstaaet under saksisk Paavirkning fra Nordholsten, hvor noget lignende Grupperinger træffes. —

Hyppigst samles Længerne dog saaledes, at de i Forening med Hovedhusets Langside afgrænse og delvis omslutte en uregelmæssig Gaardsplads. 1709 havde de

fleste angelske Gaarde Øster- og Vesterlade, sommetider endogsaa Nørre- og Sønderlade foruden Ovnhus og Aftægtshus¹⁾. Men da Sals-
huset var langt, sædvanlig dobbelt saa langt som den enkelte Lade, da den vinkelrette Beliggenhed ikke tilstræbtes, og ingen fast Sædvane regulerede disse Forhold, blev Gaardspladsen ofte vind og skæv. Man kan træffe firlængede Gaarde, der i Regelrethed ikke give Nutiden meget efter (Eks.: Aageby, Snarup); men som oftest danne de Parallelogrammer, der ere aabne mod den ene Side, uregelrette Firkanter og skæve Manglekanter, der kun ufuldstændig omslutte Gaarden (se Bøl. Gaard Nr. 1, 5, 7, 10, 11).

Kort over Bøl, Strukstrup Herred, Angel. 1777. (Bruyn.)

Denne Gaardform minder i høj Grad om Bygningskikkene nord for Mariager Fjord, men paa Forskningens

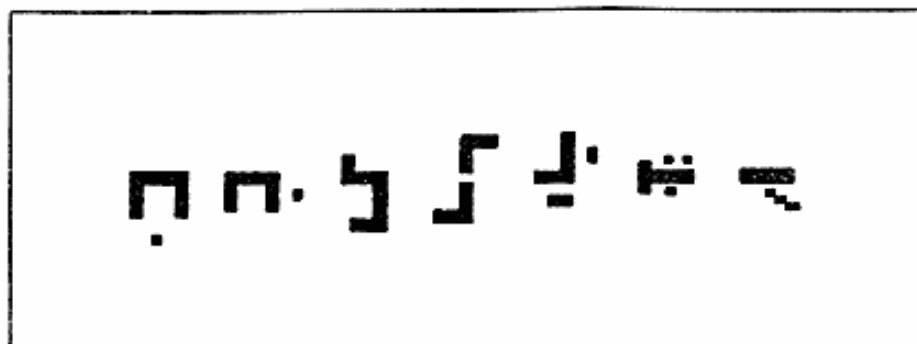
¹⁾ Da min Fremstilling staar i saa skarp Modsætning til Prof. Mejborgs Beskrivelse baade i Hovedværket S. 165, i „Om Bygningskikkene i Slesvig“ S. 25 og i „Sønderjydske Aarbøger“ 1894. S. 184, giver jeg Skattelisterne Ordet og anfører en Række Beskrivelser af hele og halve Gaarde fra Byerne i Sydangel. Disse Beskrivelser ere alle hentede fra „Catastrum d. Struxdorfer Harde 1709“ og do. „Füsing Voigtey“. Acta C. XIII. I. 43. 44. Statsarkivet i Slesvig. Det er kun et skønsomt Udvalg, der kan forøges efter Behag.

Geel. „Das Wohnhaus bestehet in 13 Fach, die Norderscheune mit d. Schauer 7 F., die Osterscheune 4 F., die Wester-

nuværende Standpunkt er det umuligt at afgøre, om dette er et tilfældigt Sammentræf, eller om vi begge Steder have Rester af en ældre østjydske Bygningssskik, der i de mellemliggende Strøg er bleven fortrængt af den retvinklede, firkængede og tildels sammenbyggede Gaard.

scheune 5 F., die Süderscheune 3 F., ein Abnahmehaus von 6 F. Boholt. Das Wohnhaus besteht in 14 Fach, 1 Scheune 11 Fach, 2 Scheunen 14 Fach, 1 Backhaus 6 Fach. Tumbby. Das Wohnhaus besteht in 14 Fach, Creutzhaus 4 Fach, 2 Scheunen 21 Fach mit Wagenschauer, und 6 Fach Backhaus. Havetoft. Das Wohnhaus besteht in 14 Fach, 3 Scheunen zusammen 24 Fach, ein Abnahmehaus. Rydde. Das Wohnhaus besteht in 10 Fach, 3 Scheunen 19½ Fach, 1 Backhaus 3 Fach, 1 Abnahmehaus 6 Fach. Arrild. Das Wohnhaus besteht in 14 Fach, Osterscheune 6 Fach, Westerscheune 8 Fach, worunter 2 Fach Wagenschauer, Norderscheune 5 Fach, worunter 1 Fach Wagenschauer, noch 3 Fach Backhaus. Skæggerød. Das Wohnhaus besteht in 16 Fach, Westerscheune 6 Fach, Norderscheune 6 Fach, worunter ein Wagenschauer, 1 alt Scheun von 4 Fach an der Süderseite des Hauses, 1 Abnahmehaus von 7 Fach. Gangerskel. Das Wohnhaus besteht in 12 Fach, Süderscheune mit 2 Schauern, Westerscheune mit einem Drift, beide zusammen 15 Fach, 1 Backhaus von 3 Fach, 1 Abnahmehaus von 4 Fach. Flarup. Das Wohnhaus besteht in 14 Fach, Westerscheune 6 Fach, Norderscheune 8 Fach mit Wagenschauer, Osterscheune 8 Fach, 1 Spiecker 4 Fach, 1 Abnahmehaus 7 Fach, 1 alt Scheun 3 Fach. Nørre Brarup. Das Wohnhaus besteht in 15 Fach, Norderscheune 8 Fach, Osterscheune 5 Fach und 2 Wagenschauern, Süderscheune 6 Fach und 1 Wagenschauer, Backhaus 3 Fach. Timmerholm. Das Wohnhaus besteht in 14 Fach, 3 Scheunen 21 Fach mit 1 Wagenschauer und Drift, 1 Backhaus 6 Fach, 1 Spiecker 4 Fach. Bøl. Das Wohnhaus besteht in 13 Fach, die Norderscheune 7 Fach, Osterscheune 7 Fach mit einem Drift, 1 Abnahmehaus von 8 Fach mit einem Wagenschauer. Strukstrup. Das Wohnhaus besteht in 14 Fach, 2 Scheunen 16 Fach, 1 Scheun 4 Fach. Brekling. Das Wohnhaus besteht in 13 Fach, Westerscheune mit Wagenschauer 6 Fach, Osterscheune mit Wagenschauer 5 Fach, Süderscheune mit einem Drift 7 Fach, noch ein Abnahmehaus von 5 Fach.

Paa Als (og maaske i Sundeved) fandtes ligesaa uregelmæssige og vilkaarlige Bygningsskikke. Ifølge Lütgens (Fig. 23) grupperedes Længerne i den gamle alsingske Gaard ligesom i Angel omkring det lange Stuehus og afgrænsede, uden helt at omslutte, en uregelmæssig Gaardsplads. Dette kan tildels være rigtigt, men jeg skal dog bemærke, at en Række Kort fra Nordals, fra Nordborg, Hagenbjerg, Svenstrup og Egen Sogne 1770—80, aldeles ikke har denne Gaardform. Derimod findes en Del andre meget mærkelige Former: retvinklede, trelængede, sammen-

Gaardformer fra Nordals 1777—80. (Bruyn.)

byggede Gaarde med en fritliggende Lade foran, bagved eller ud til en af Siderne; enkelte, dobbelte og tredobbelte Vinkelgaarde, blandede med andre Former; meget store Indhuse med Smaalader i Syd og Nord eller i Trappeform paa den ene Side af Gaardspladsen o. s. v.

Sammenfatte vi altsaa, hvad her er udviklet, komme vi til følgende Hovedresultat: Den sammenbyggede, fir-længede Gaard beherskede i forrige Aarhundrede de større danske Øer og Sydøstjylland fra Mariager Fjord til ned imod Aabenraa, men paa alle Sider var den omgivet af andre Gaardformer, der i Syd og Øst naaede til Sundet over Angel, Als, de fyenske Smaaøer og Møen

og i Vest og Nord over Vestslesvig, Vestjylland, Mors, Thy, Vendsyssel og Himmerland til Kattegatet. Næsten overalt have disse ældre Gaardformer maattet vige for den firlængede Gaard, og særlig i Slesvig, paa Als som i Angel, have Beboerne i den største Del af dette Aarhundrede hovedsagelig kun opført 2- eller 3 fløjede Gaarde, hvor næsten ethvert Minde om ældre Bygningsskikke eller lokal Oprindelighed er forsvunden, ja selv den saksiske Gaard i Sydslesvig har maattet bukke under for denne Kulturstrømning, og syd for Dannevirke træffes nu Gaardformer, der synes henflyttede fra langt nordligere Egne.

Det er kun et flygtigt Omrids af den ældre danske Gaard, jeg har kunnet give. For Kongeriget er Materialet overvældende stort. Det er umuligt i kort Tid at gennemgaa de mange 1000 Kort, som angaa Spørgsmaalet, og ved mine Undersøgelser i Matrikulsarkivet kan meget have unddraget sig min Opmærksomhed. For Slesvigs Vedkommende derimod er det mange Gange rent tilfældigt, hvad man kan skaffe sig Adgang til, da de fleste Egenes Udskiftningskort endnu ikke ere samlede i Arkiverne. Jeg kan derfor have været udsat for at begaa Fejl i Enkeltheder, men ikke des mindre er det mit Haab her at have draget nogle Linjer, der ville blive staaende.

III. Den frisiske Gaard.

Siden Lütgens 1847 udgav sit grundlæggende Arbejde om Hertugdømmernes Husformer, har den frisiske Bygge- maade været Genstand for adskillige Undersøgelser¹⁾, uden at det er lykkedes fuldtud at oplyse dens ældre

¹⁾ M. Uhle: Das dänische Haus in Deutschland. Zeitschrift für Ethnologie. 1891. S. 493 flg. Samme: Das fohringer Haus.

Historie. Hvorvidt Friserne nogensinde have eller ikke have haft en særegen, dem alene tilhørende Husform, turde endnu henstaa uafgjort. Det synes sikkert, at de ingensinde have bygget paa saksisk Maade, men deres Forhold til nordiske, særlig danske, Skikke er uklart. Vi ved aldeles intet om den Husform, som Nordfriserne medbragte ved deres Indvandring i Slesvig, ja, vi kende end ikke noget til deres Byggemaade i de nærmest følgende Aarhundreder; men saasnart Historiens Lys falder ind over dette Felt, altsaa ved Middelalderens Slutning, møde vi over hele Nordfrisland en Hustype, der ikke kan skelnes fra den danske¹⁾. Om denne Overensstemmelse hidrører alene fra en yngre dansk Kulturpaavirkning, eller om den tillige stammer fra et ældgammelt Slægtskab mellem de to Folk, kan ikke afgøres ved nordfrisiske Studier, men maa løses væsentlig ved Lokalundersøgelser i Øst- og Vestfrisland. M. Uhle har søgt at paavise, at det danske Hus i ældgammel Tid er bleven overført til Vesterhavets sydlige Kystlande, men paa Forskningens nuværende Standpunkt kan denne Opfattelse vel kun betragtes som en Hypothese²⁾.

Ibid. 1890. S. 62 flg. I Berlins anthropologiske Selskab førtes for nogle Aar siden en snurrig Polemik mellem ovennævnte Forfatter og Hr. Ulrich Jahn, der 1890 havde været saa uheldig at udstille en Model af en saksisk Gaard fra Ostenfeld som typisk for Nordfrisland. Se: Zeitschr. f. Ethnologie. 1890. S. 530. 1891. S. 645.

¹⁾ Heuborgen stammer fra det 16de Aarhundrede og var forøvrigt ikke indskrænket til frisiske Egne. 1709 forekommer den ogsaa i Stapelholm og i Svavstedegnen, særlig i Hude. Den tilhørte formodentlig alle Marskegne langs Vesterhavet.

²⁾ Zeitschr. f. Ethnologie. 1891. S. 493 flg. Sammenlign: Otto Lasius: Das friesische Bauernhaus. Quellen u. Forschungen. 55. B. 1. Lief. 1885. S. 1—34. Ligeledes: Rudolf Henning: Die deutschen Haustypen. Ibid. 55. B. 2. Lief. 1886. S. 1 flg.

For Tiden ere alle besindige tyske Forfattere enige om at henhøre det nordfrisiske Hus til den danske Type. Det er et tverdelt Hus med samme Rumfordeling, samme indre Indretning, samme oprindelige Tredeling i Pisel, Lo og Stald og samme historiske Udvikling som det danske. Allerede Lütgens betegner Gaardene paa Pelvorm som danske, Henning følger denne Opfattelse, om han end beskriver de mellemslesvigske Husformer under den uheldige og obsolete Terminologi: engel-dansk Bygge-maade¹⁾, og for et Par Aar siden har M. Uhle offentliggjort nogle Undersøgelser, der gaa i samme Retning og udmærke sig ved et nøje Kendskab til Forholdene paa Før og Sild.

Alene Prof. Mejborg søger at vindicere Friserne en særegen, om end helt moderne Bygningsskik. Han paa-staar, at Vinkelgaarden er opstaaet i Nordfrisland, og at den derfra har udbredt sig over store Dele af Mellem- og Nordslesvig. Denne nye Gaardform beskrives i følgende Sætninger (S. 91): „Paa Verferne maatte Laden lægges tæt op til Bopælen, og Marskboer, som byggede paa Gesten, fulgte samme Skik, skønt de ikke havde Mangel paa Byggegrund. Ved Midten af det 17de Aar-hundrede forbandt man de to Huse med en lille Tverbygning. Somme havde kun Plads til en lille Gang; andre fik derimod et Rum, der var stort nok til en Tærskelo. Da denne ny Lo kom til at ligge meget bekvemt med direkte Adgang baade til Laden og Indhusloftet, fremkaldte den en ny Bygningsskik, som allerede omkring Aar 1700 bredte sig fra Ejder til Vidaa. Paa

¹⁾ Rudolf Henning: Das deutsche Haus. Quellen u. Forschungen 47. B. Strassburg, 1882.

nogle faa store Gaarde, hvor man opførte to til tre Loer og Lader efter samme Princip, blev Grundplanerne trappeformede; paa Smaagaardene nøjedes man med den Byggemaade, der ses af Fig. 116 (o: Vinkelgaarden), Først omkring Aar 1800 begyndte man paa Fastlandet at lægge Lade og Indhus i samme Længe.“

Det maa beklages, at Forfatteren ikke nærmere anfører de Kilder, hvorfra han henter sine Theorier om denne Frisergaard. I Skattelisterne 1709, der beskrive alle Gaarde og Huse fra Ejderen til Arlaa, ja selv i Katastret over Bordlum Fogderi, hvis Gaarde laa spredte over hele Nordgøsherred og op til Læk, vil man forgæves søge Oplysninger „om den ny Bygningsskik, som allerede omkring Aar 1700 bredte sig fra Ejderen til Vidaa“.

Den sædvanlige frisiske Landejendom i Gestrandens Byer var meget lille. Hist og her fandtes virkelige Gaarde, men som Regel vare Byernes Jorder udstykkede, ja ligefrem udstrimlede i usle Lodder eller Fenner; i Sammenligning med de danske Byers Gaardmænd var den største Del af Befolkningen Smaakaarsfolk, og medens det mindste Skattekvotum hos Danskerne betegnedes af Halvkaadet eller Ottendedelsploven, dreves Udstykningen i frisiske Egne til saa ringe Brøkdele som $\frac{1}{36}$, $\frac{1}{48}$, ja $\frac{1}{96}$ Plov. 1709 skattede Kirkebyen Hatsted af 21 Plove, men denne Skattebyrde var fordelt paa 121 Familier; Horsted talte 8 Plove paa 37 Ejendomme, Skøbøls 4 Plove vare delte mellem 34 Besiddere, Halebøl havde 26 Ejendomme og 2 Ploves Skatteævne etc. — Desuden var Driften en anden end i danske Egne. Udsæd og Avl vare ringe, og Udkommet erhvervedes væsentlig ved Fedning af Kvæg, der indkøbtes magert om Foraaret og

solgtes om Efteraaret uden nogensinde at komme i Hus. Paa saadanne Ejendomme holdtes Aaret rundt i det højeste et Par Heste og Køer, og derefter rettede Bygningerne sig. En Stueejlighed, en Stald og et Høstæng var alt, hvad der krævedes, og Gaardene bestod derfor gennemgaaende af et eneste, temmelig smalt Langhus med disse tre Afsnit under eet Tag. I dansk Forstand kan man altsaa ikke tale om Gaarde, et Gaardanlæg tilstræbtes slet ikke og kunde ikke tilstræbes; disse Huse laa i ensformige Rækker langs Hovedvejene, langs Digerne eller samledes i Klynger eller Byer, der sædvanlig bestod af to parallelt løbende Hovedgader (hvoraf den ene i Gestranden) og en Række Forbindelsesveje. — Paa disse Punkter ligger den største og mest iøjnefaldende Forskel mellem danske og frisiske Byer, mellem dansk og frisisk Byggemaade.

Skattelisterne gentage atter og atter med den største Ensformighed: Huset, der er 7, 12, 16 Fag langt og indtil 27 Fod bredt, bestaar af Stuer, Stald og Hølade under samme Tag. Mange Huse ere kun 16 à 18 Fod brede, enkelte naa 30 à 32 Fod, men Hovedmassen varierer mellem 20 og 27 og er saaledes noget smallere end de danske Salshuse i Nabosognene, for ikke at tale om de saksiske. Prof. Mejborg siger, at i danske Gaarde gaar Vejen fra Stuen til Stalden igennem Loen, medens det omvendte er Tilfældet hos Friserne, og i samme Landsby, hvor de to Folkefærd have bygget Side om Side, „angives Nationaliteten ved Stalddørens Plads“ (S. 123). Men selv denne ringe Forskel gælder ikke. 1709 havde det frisiske Hovedhus en Lo paa samme Plads mellem Stuer og Stald som det danske, og for at komme til Stalden maatte Ejeren passere Loen. Yngre

Omdannelser kunne have forandret disse Forhold, særlig i mindre Ejendomme¹⁾, men paa Gaardene findes de endnu (se: Lütgens Fig. 35).

De færreste Huse have Lader eller Tilbygninger af nogen som helst Art. Af Hatsteds 121 selvstændige Ejendomme bestod 101 af een Længe, 17 havde tillige en Lade, 1 to Lader og 2 tre Lader; af Skobøls 34 Ejendomme vare kun 4 forsynede med Lader eller Tilbygninger, ja selv Præstegaarden bestod af et eneste Langhus paa 12 Fag. I Halebøl og Lund fandtes kun et eneste Hus med Tilbygning, i Horsbøl 14 fritliggende Tørvelader og 3 „Anbau“ til 37 Ejendomme, Hockenbøls 19 Gaarde havde slet ingen, og i den store By Rødemis syd for Husum havde 61 af 88 kun een Længe, medens den største Del af Resten var 3- eller 4længede Gaarde, der senere ville blive omtalte. Den mindre Gaard paa Verfterne i Hatsted Marsk var ligeledes eenlænget.

Længere nordpaa kan jeg ikke forfølge Bygningsskikkene byvis, da tilsvarende Katastre over de kongelige Amter ikke ere mig bekendte, men en Del Strøgods hørte ind dels under Arlevad, dels under Bordlum, der tilhørte Hertugen og beskrives²⁾. I Langenhorn, Bordlum, Bomsted, Arnshøvt og Dreisdorf træffe vi nøjagtig den samme eenlængede Gaard med Stuer, Stald og Lade under samme Tag. Gaardmand Chr. Bahnsens Hus i Øster Bordlum bestod af Stuer, Lo, Stald og Lade i 18 Fag,

¹⁾ M. Uhle skriver herom fra Föhr: „Findet sich die Scheune und Dreschdiele in einem Anbaue, so ist trotzdem in zahlreichen Fällen die sogenannte „Lohe“ auch immer noch in dem Haupthause vertreten, mehrfach ist sie von Hühnern bezogen, trotz ihrer Geräumigkeit.“ Zeitschrift für Ethnologie. 1890. S. 68.

²⁾ Acta A. 2814, A. 2164.

Gaardmand Chr. Jensen i Bomsted havde 15 Fag Hus med Stald, Lo og Lade under samme Tag, ja selv Gotberg Jensen i Langenhorn, der skatter af 1½ Plov, har kun 16 Fag Hus under eet Tag.

Hr. Mejborg siger, at Friserne paa Fastlandet først omkring Aar 1800 begyndte at lægge Indhus og Lade i samme Længe, men, som vi se, er dette ganske urigtigt. Saaledes byggede og boede de alt 1709, 1609, ja saa langt tilbage, som vi ad historisk Vej overhoved kunne naa. Forfatteren, der ellers synes at sværme for den eenlængede Gaard, er saa uheldig at negte dens Tilværelse netop i de Strøg, hvor den fortrinsvis hører hjemme. I Virkeligheden vender han op og ned paa alle naturlige og historiske Forhold. Den eenlængede Gaard er den ældre Form, og først en senere Udviklings Krav har fremkaldt Udvidelserne (∴ Lader eller Tilbygninger), men ikke omvendt.

Men af det her udviklede følger endvidere, at den frisiske Vinkelgaard som Regel ikke kan have havt den af Forfatteren fremstillede Genesis. Laderne fandtes ikke, og det turde dog være altfor umuligt „med Lo eller Gang“ at forbinde 2 Bygninger, hvoraf den ene ikke er til. For de danske og frisiske Smaakaarsfolk, der igennem Aarhundreder havde levet i eenlængede Huse, var Vinkelgaarden den naturligste og simpleste Form for Udvidelsen, idet den, selv efter et eller flere Rums Forlægning til Sidefløjen, tillod Ejeren at passe sin hele Indendørsbedrift uden at komme under aaben Himmel. Derfor træffes Vinkelgaarden (d. v. s. et Hovedhus med en sambygget Sidefløj) næsten over hele det danske Bygningsomraade. I forrige Aarhundrede møde vi den ikke alene i Nordfrisland, ikke alene i Vest- og Nordslesvig, de Egne,

hvortil Professoren vil have den indskrænket, men op igennem hele Vestjylland til Thy og Vendsyssel (Eks: Gredsted, Jellinge, Odby, Brovst, Øland) og over Als og de øvrige Øer lige til København (Eks.: Vissinge, Senge-løse, Brøndbyøster), ja vi kunne endog forfølge den helt op til Stockholm ¹⁾. Men i saa fjerne Egne vil dog ingen falde paa at søge frisisk Paavirkning. Vinkelgaarden er en fællesnordisk Form for den mindre Landejendom og kan i og for sig ikke henføres til nogen særlig Egn eller tilskrives en enkelt provinsiel Udvikling. Naar alt kommer til alt, er den et tarveligt Tilløb til Ladebygning i den sammenbyggede Gaards Manér. Men desuden kan det bemærkes, at den 1709 langt fra hørte til de fremtrædende Former i Nordfrisland, ja som oftest træffes den endog kun som Led i større Gaardes Huskomplexer, og lige saa lidt var den opført over det ensformige Mønster, som Hr. Mejborg opstiller.

De store frisiske Ejendomme i Husum Amt, i Byerne Rantrum, Mildsted, Rødemis, Hatsted, Wobbenbøl og paa Verfterne i Hatsted Marsk, nærme sig i Byggemaade stærkt den firlængede Gaard. Laderne ere store, talrige og tildels eller helt sammenbyggede enten indbyrdes eller med Hovedhuset og omslutte en firkantet Gaardsplads. Jeg skal kun anføre et Par Eksempler, idet jeg forøvrigt henviser til nedenstaaende Uddrag af Skattelisterne ²⁾.

¹⁾ P. v. Möller: Strödda Bidrag. Stockholm, 1881. S. 196. Paa Kortet over Mora By, Länna Sogn, Stockholms Lehn, findes 6 Vinkelgaarde.

²⁾ Acta A. 1814 o. fl. a.

Rantrum. Thomas Lawerentzen. 1640. Das Haus hat ein Pesel, Stube, Küche, Hausdiehl oder Lohe, und ist anbey der Pferde-, Vieh- und Hewstall, welches unter selbigem Dache befindlich, und 11 Fach oder 99 Fusz lang u. 33' br. Er hat

Sognefoged Matthias Petersens Gaard i Rantrum, opført 1650, bestod af et korsbygget Stuehus paa 14 Fag (35' br.). I dette fandtes en Pisel, en lille Stue, et Køkken, et Framgulv (Hausdiehle), en Lo samt Kvæg-

einen Anbau bei seinem Hause, ist 2 Fach oder 12' lang u. 24' br., und ist darin eine Stube u. Küche vorhanden; noch ist bey dem Hause ein Anbau, darin ein Wagenstall u. ist 5 Fach oder 21' lang u. 16' br.; noch ist ein Anbau daselbsten, worin ein Schaf- u. Schweinstall 6 Fach lang u. 12' br. Einen Hewstall 17 F. oder 106' lang u. 18' br. hat er auch, und ist darin eine kleine Stube, Küche und Hausdiehl wie eine Wohnung. — Andreas Haring. 1680. Das Haus hat eine Küche, Diehle und Lohe nebst einem Viehstall, so unter einem Dache begriffen, 11 F. oder 56' lang u. 42' br.; der Anbau nebst dem Peesel und Stube ist 4 F. oder 33' br. Der Hewstall ist 9 F. oder 57' lang u. 24' br. Der Viehstall ist 8 F. oder 20' lang u. 25' br.

Mildsted. Præstegaarden. Dessen Haus ist 7 Fächer o. 46' lang u. 33' br.; worin ein Pesel, 5 Stuben u. 1 Küche. Der Torfstall ist 6 F. lang u. 16' br. — Knut Jürgensen. Vor vielen Jahren. Dessen Haus, worin Pesel, Stube, Küche, Hausdiehl oder Lohe, wie auch Vieh- u. Pferdestall samt dem Hewstall, ist alles unter einem Dache und zwar von 27 F. lang u. breit, so weit das Haus gehet, 33', der Hewstall aber von 27' br. Oldersbek. Das Haus, worin ein Pesel, Stube, Küche, Hausdiehl od. Lohe, so unter einem Dache vorhanden, ist 11 F. l. u. 25' br. Der Anbau dieses Hauses ist 7 F. l. u. 21' br. und befindet sich der Vieh- u. Pferdestall darin und ist vor wenig Jahren neu gebauet. Rødemis. Hans Mumsen. 1 Pl. Vor vielen Jahren. Dessen Haus ist von 9 F. l. u. 30' br., worin 2 Stuben, Küche u. Hausdiehl. Der Anbau an der Süderseite ist 1 F. l. u. 28' br., worin 1 Stube u. kleine Cammer. Der Anbau nach Norden am Westerende ist 6 F. l. u. 18' br. Die Dreschlohe auch der Vieh- u. Pferdestall am Osterende ist von 12 F. l. u. 37' br. Das Wagenschauer u. die Hewscheune ist 10 F. l. u. 21' br. Der Schweinstall ist 12 F. l. u. 6' br. — Madame Lunt. 1 Friplov. 1669. Dessen Haus ist von 43 F. lang. Der Pesel ist 7 Fach, der Hausdiehl 5, die Stube 3, eine Hinterkammer 4, eine Vor- und Hinterküche 6, ein Hinterhaus 18. Eine Scheune 36 Fächer. — Jürgen Dircksen. 1/2 Pl. 1620. Dessen Haus, worin 2 Pesel, gross u. klein, item 2 Stuben, 1 Küche, 1 Hausdiehl und Lohe vorhanden, alles unter einem Dache, ist 12 F. lang u. 34' br. Mauerwerk bis an die Lohe.

og Hestestald; i den sydlige Korsarm paa 2 Fag (18' br.) en Stue og i den nordlige (11 Fag, 21' br.) ligeledes en Stue og et Kammer. Den østre Lade, der var sammenbygget med Stuehuset og laa i Syd og Nord, bestod af 15½ Fag (15' br.), den vestre eller Tørveladen var 5 Fag (12' br.) og den nye Hølade paa Gaardens Nordside 10 Fag (24' br.). Syd for Stuehuset laa en Ungkvægstald paa 5 Fag. Sognefogdens Gaard var altsaa mangelænget, tildels sammenbygget, omsluttede en Gaardsplads, og det vil vise sig umuligt at skelne den fra en almindelig dansk Bondegaard med korsbygget Stuehus. — Paa et Verft i Lille Ellerbøl boede Iver og Dorthea Ketelsen i en Tvillinggaard, opført 1650—60. Stuehusene

Das übrige folgende ist Tafelwerck (Eichenholz u. steinen Tafelwende): Der Pferde- u. Viehstall ist 12 F. l. u. 26' br. Die Heuscheune ist 8 F. l. u. 22' br. Das Backhaus ist 4 F. l. u. 22' br. — Thomas Harmen. ½ Pl. Das Haus, worin ein Pesel, Stube und Küche, Hausdiehl oder Lohe, ist 9 F. l. u. 31' br. Der Anbau am Westerende und worin der Vieh- u. Pferdestall wie auch Heustall ist 8 F. l. ohne die beiden Hauben u. 12' br. Der Anbau am Osterende ins Norden stehend ist 5 F. l. u. 22' br. Hieneben befindet sich auch ein Heu- u. Wagenstall angebauct vom Westen ins Osten stehend, ist 10 F. l. u. 22' br., worin 2 Wohnungen aptiret. — Hans Truelsen. ½ Pl. Vor vielen Jahren. Dessen Haus, worin Pesel, 2 Stuben, 2 Küchen, Hausdiehl und Lohe, so aber apart abgekleidet . . ist 10 F. l. u. 31' br., und ist das Haus theils mit Mauer- und Taffelwerk versehen. Der Anbau nach der Süderseite ist von 3 F. l. u. 31' br. Der Vieh- u. Pferdestall ist mit dem Backhause ins Norden u. von 11 F. l. u. 22' br. etc. — Hatsted Marsk. Herstum. Birtha Fedders. Vor vielen Jahren. Dessen Haus mit Pesel, Hausdiehl u. Viehstall ist 13 F. l. u. 30' br. Die Küche, Dreschlohe nebst dem Hewstall, so an dem Westerende ins Norden an diesem Hause stehet, ist 12 F. l. u. 36' br. Die angebauete Stube an der Süderseite dieses Hauses ist 3 F. l. u. 16' br. Nach Norden liegt das Backhaus v. 4 F. l. u. 21' br. Das Haus ist ringsumher mit Brantmauer umgeben.

laa solret. Den førstes, der i Syd og Vest var bygget af brændte Sten, indeholdt 1 Pisel paa 4 Fag (18' br.), et Dørns paa 3 Fag (18' br.) og et Køkken og Framgulv paa 4 Fag (24' br.). I en tilbygget vestlig Lade paa 5 Fag (33' br.) fandtes Stald og Tærskelo. Det andet Salshus bestod af Stue, Køkken og Framgulv i 4 Fag (30' br.) og i en tilbygget østre Lade paa 10 Fag: Tærskelo og Kvægstald. Nord i Gaarden laa en Hølade paa 5 Fag.

Disse frisiske Storgaarde havde stærkt udviklede Beboelseslejligheder, den indre Indretning var rigere og Rummenes Ordning og Rækkefølge mere vilkaarlig eller mere fri end i nogen anden Del af Hertugdømmet. Husets Tredeling i Stuer, Gulv og Stald genfindes eller skimtes som Grundmønsteret, og ligesom i de danske Nabobyer anbringes Dørns og Køkken ofte i en mindre Tilbygning eller Karnap. Men i andre optager Tilbygningen hele Stuelejligheden, og Hovedhuset indeholder da kun (Køkken) Framgulv, Lo og Stald; ofte er Stalden henlagt til Sidefløjen og det dermed sammenbyggede Parti af Hovedhuset (Lütgens Fig. 35), men endnu oftere er Kvæget helt fjernet fra Stuehuset, Stalden har sin egen Længe, og Gaarden kommer derved i endnu højere Grad til at minde om østjydske og ødanske Bygnings-skikke. Saadanne Stalde fandtes i 6 Gaarde alene i Rødemis.

I de her beskrevne Egne omfatter den eenlængede og den mangelængede Gaard mere end de 9 Tiendedele af Ejendomstallet, og kun en ringe Brøkdæl bliver tilbage til den eenfløjede Vinkelgaard. Men selv denne ringe Rest lader sig ikke indordne under Hr. Mejborgs Skema. Som Regel kan den eenfløjede Gaard umulig være op-

staaet ved en Sammenbygning af 2 forud bestaaende Huse, men maa tænkes som Nybygning, der tillod Ejeren efter eget Tykke at henlægge snart det ene og snart det andet Rum til Sidefløjen. Derfor rummer denne de mest forskellige Appartements. Snart optages den af Dørns og Køkken, snart af Ovnhus og Lade, snart af Stald og Lo eller Dele af Stalden¹⁾. Den er altsaa ikke en ny Bygningsskik, men en organisk Udvikling af alt bestaaende Former.

Katasterbeskrivelserne fra 1709 indeholde talrige Vidnesbyrd om den Byggenød, hvorunder den vestslesvigske Bondestand sukkede. Ifølge gammel Sædvaneret kunde den gøre Krav paa at faa Bygningstømmer udleveret fra de kongelige og fyrstelige Skove, men disse Skove kunde ikke længere tilfredsstille Behovet. Tømmer var ikke til at opdrive, og mange Gaarde truede med at falde ned over Ejerenes Hoved eller, hvad Regeringen frygtede mest, blive øde. Det var paatrængende nødvendigt at skaffe nye Bygningsemner til Veje. Brændt Tegl havde været kendt i Landet siden 1170, paa flere Steder fandtes

¹⁾ M. Uhle skildrer Nutidsforholdene i Winkelgaarde paa Før paa følgende Maade: „Das grössere Bauernhaus unterscheidet sich von dem kleineren durch Verwendung von Anbauen, in welche (zum Theil, aber nicht nothwendig und eigentlich gar nicht gewöhnlich, unter Ausdehnung der Wohnräume)

die Scheune und die Tenne ganz

oder: ein Theil des Stalles

oder: ein Theil des Stalles, und Scheune und Tenne ganz

oder: ein Theil des Stalles, und Scheune und Tenne nur der Hauptsache nach herausverlegt werden.“ Zeitschrift für Ethnologie. 1890. S. 66.

Teglværker, men de tilhørte Fyrsterne og dreves som Domæner (Haderslevhus Teglværk, Tønderhus Teglværk). Stenene vare dyre, Transporten uoverkommelig og Bondens Købeevne mere end ringe. Igennem mange Aarhundreder fandt det nye Materiale derfor ingensomhelst Anvendelse indenfor Bondestanden. Men i Begyndelsen af det 17de Aarhundrede blev Nøden saa følelig, særlig i Vestslesvig mellem Husum og Ribe, hvorhen Tømmeret maatte skebes fra Østens Skove eller nedbringes fra Norge, at Forsøg med Teglstensbygninger maatte prøves og kunde betale sig. Baade fra Husumegnen (Rødemis) og fra Møgeltønder-Ribeegnen have vi sikre Vidnesbyrd om, at Teglsten anvendtes til Murværk i Bøndergaarde i Tidsrummet fra 1606—1620. Det var dog kun en saare ringe og meget spredt Begyndelse. Sædvanlig muredes Vestergavlen og Hovedhusets Sydside, hvor Udvaskningen var størst, men Resten af Gaarden henstod vedvarende, ofte i mange Slægtled, med Bindingsværk og klinede Vægge.

I den nærmest følgende Tid, særlig efter Wallensteins Indfald og Oversvømmelsesulykken 1634, blev Trangen til Nybygninger og Grundmur endnu føleligere i disse Egne, og igennem Resten af det 17de Aarhundrede spores en stadig, om end langsom og svag Overgang fra Bindingsværk til blandede eller helt grundmurede Former. Denne langsomme Overgang er let forklarlig. Hidtil havde Bygningsvæsenet paa Landet været en fuldtud hjemlig Industri. Tømmeret hentedes i Skoven, tilhuggedes og tildannedes, Huset rejstes, klinedes, tækkedes og indrettedes ved Bondens eller i det højeste ved Landsbyens egne Kræfter, og hvis Tegl skulde have en Fremtid som landligt Bygningsemne, maatte det kunne bringes ind

under en lignende Tilvirkningsmaade. Bonden maatte lære at indrette sin Teglovn, at stryge, tørre og brænde sine Sten selv.

I den sidste Halvdel af det 17de Aarhundrede foregaar i denne Retning en mærkelig, som det synes, spontan Udvikling i Mellelvestslesvig. Hvor og af hvem de første Bondeteglovne ere blevne indrettede (som bekendt ganske simple Udgravninger i en Lerskrænt), formaar jeg ikke at oplyse. Umiddelbar Paavirkning sydfra har ikke fundet Sted, thi i hele den saksiske Del af Hertugdømmet, bortset fra de fyrstelig-gottorpske Herredsfogedgaarde og Møller, kendtes ikke andet end Bindingsværk og klinede Tavl 1709 og endnu senere; heller ikke forlyder noget om hollandsk Paavirkning. 1760 skriver en Forfatter¹⁾: „Det bliver nu 80 à 90 Aar siden, da en Provst i Beftoft, Hr. Jørgen Boysen, enten ved egen Drift eller og ved det, at han i Tyskland havde bekommet Videnskab derom, som en af de første i disse Egne satte Teglbrænderi istand, skjønt af ringe Betydenhed. Bønderne begyndte da og at brænde Sten, det er siden den Tid bleven i disse vestre Herreder i Haderslev Amt saa godt som almindeligt, at der i hver By er bleven Teglovne, at jeg ikke taler om, hvorledes den Sag er kommen i Brug i Closter, Apenrader og Tønder Amter, hvor man ser propre Bygninger.“

Den omtalte Pastor J. Boysen²⁾ (Georgius Boëthius) var født 1631 i Øsby og blev Præst (ikke Provst) i Beftoft 1658 (d. 1704), altsaa under selve den Krig, der i Bund og Grund ødelagde Nordslesvig og fremkaldte

¹⁾ Økon. Magaz. 4. B. 1760. S. 323.

²⁾ Jensens Kirchl. Statistik.

en Bygningsnød som ingensinde tidligere. I Tørningehm synes de første Teglovne altsaa at kunne henføres til Tiden omkring 1670.

Disse Meddelelser støttes i høj Grad af et mærkeligt Reskript, som Kong Frederik IV under 13. Decbr. 1704 tilstillede Amtmand C. D. Reventlow i Haderslev. Heri hedder det: Kongen har ladet sig referere, at det saavel for de kongelige Skove som for Amtsbeboerne selv vilde være nyttigt, om de „anstatt desz vielen Holtz-Werkes, so bishero zu Aufbauung ihrer Häuser erfordert worden, ermelte unsere Hadersl. Amtunterthanen, gleich wie in der Wester-Harden, wie auch im Bollerlebischen an vielen Orten von fleiszigen guten Hauswirthen bereits geschehen sein soll, sich dahin mit allem Fleisz bearbeiteten, solche ihre Häuszer hiernächst mit Mauersteinen nach gerade aufzubauen, und zu dem Ende überall im Amte Hadersleben, an denen Orten, wo es noch nicht introduciret und doch füglich geschehen kann, auch dero Behuf Torf zu bekommen, eigene Ziegel- oder Steinbrennereien anzulegen“. Det er derfor Amtmandens Pligt alvorlig at paalægge enhver Gaardmand, der endnu ikke har indrettet sig en saadan Teglovn, men har Ler og Tørv, hvert Foraar efter Saatiden at brænde nogle Tusinde Sten til eget Brug og fortsætte dermed, indtil han har forsynet sin Gaard med Brandmur i Steden for Træ- og Bindingsværk. Reskriptet slutter med den Bemærkning, at, da de haderslevske Skove ikke vedvarende kunne taale de aarlige store Tømmerudvisninger, ville Undersaatterne for Fremtiden kun faa Over-, men ikke Undertømmeret anvist.

Af disse Udtalelser, der nærmest synes at tage Sigte paa Østeramtet, fremgaar, at grundmurede Bøndergaarde

omkring Aar 1700 vare ret almindelige i Haderslev Vesteramt samt i Bolderslev Fogderi, der bestod af Strøgods i Egnen mellem Aabenraa, Tønder og Flensborg. 1709 fandtes ogsaa grundmurede Gaarde i Hedeegnen mellem Flensborg og Læk, men Grænselinjen for deres Forekomst synes herfra at have taget en sydvestlig Retning ned til Rødemis ved Husum, hvor de omtrent høre op. I Ostenfjeld Sogn kendtes kun Bindingsværk, og selv de store og velhavende Byer Rantrum og Mildsted havde kun hver een Gaard med noget Murværk. I Egnen nord og nordøst for Husum var Tegl derimod i ikke ringe Brug, i Skobøl fandtes en Bondeteglovn i Drift 1709¹⁾, den mindre Halvdel af Ejendommene i Hatsted, Skobøl, Wobbenbøl og Horsted havde i hvert Fald indflikkede Murdele, Gaardene i Hatsted Marsk vare ogsaa tildels forsynede med Brandmur, medens nærliggende Byer som Lund (1 af 11), Hockenbøl (2 af 19) og Halebøl (4 af 26) i ringe Grad havde gjort Brug af det nye Materiale. — Paa mange Steder er kun selve „Stue“væggen i Syd og Vest opført af Mursten, i andre strækker „Brandmuren“ sig til Loen eller omfatter Hovedhusets Vestgavl og sydlige Langside, sjeldnere er den østlige Gavl draget ind med, og den nordlige Langside er næsten altid klinet eller beklædt med Fjæle og Planker (Dählen). Af Skatteklisternes Beskrivelse maa man nærmest slutte, at Grundmur fra først af kun er bleven benyttet til Udbedringer paa de mest udsatte Punkter, saaledes vare Forholdene

¹⁾ „Mumme Petersens Haus ist 9 F. l. u. 24' br. und ist mehrenteils Brandtmauer, maszen derselben die Mauersteine selbsten brennet.“ Acta A. 1814. Om yngre Teglværker i Skobøl se: Provins. Berichte 1797. S. 135. De store Teglværker paa Broager anlagdes omkring 1730. Se: Prov. Berichte 1788. S. 568.

endnu i Hatstedeegnen 1709, og blandt de mange 100 Gaarde og Huse, der beskrives, fandtes i det højeste 3 eller 4 med helt grundmurede Ydervægge. — I store Træk have vi altsaa afgrænset den Egn, hvor Overgangen fra Bindings- til Murværk først fandt Sted. Som Yderpunkter kunne sættes Husum, Valsbøl, Bolderslev, Ribe og Havet. Teglstenstilvirkningen blev til en hel Industri endnu før Midten af forrige Aarhundrede, særlig i Flensborg-Læk-Tøndereggen. De fleste Byer havde deres Teglovn. Forfatteren i Økon. Magazin skriver: „Jeg vilde preferere Østerby (i Medelby Sogn), et Par Mile Vesten Flensborg, hvor hver Mand har sin Ovn til 20—30000 (Sten), hvilke Aar ud og Aar ind deraf have stor Næring.“

Til en saa livlig Produktion, der ikke kunde gøre Regning paa Langvejsexport, maatte svare en ligesaa livlig lokal Efterspørgsel. Overgangen til Grundmur maa være foregaaet med megen Energi. Fra en Nødvendighedser den bleven til en Modesag, og til denne har sluttet sig en Modeform for Hovedhusets murede Dele. Landsby-arkitekterne have øjensynlig sat en Ære i at undvære Træ, i at opføre „Brantmur, der ej behøve en Smule Træ under Bjelkerne saaledes som det nu af hver Mand bruges i disse Egne“¹⁾. Derfra denne pralende, grelle og ofte frastødende Anvendelse af den nøgne Sten til Indfatninger: de murede Fladbuer over Døre, Luger og Glugger, de stive Blindinger og høje Murkviste over Hoveddøren som Særtræk i den moderne vestslesvigske Husform.

Ethnografisk set indeholder Huset intet nyt. Kun Ydermurene, kun Skallen er fornyet om det ældre

¹⁾ Økonom. Magaz. 4. B. 1760. S. 324.

Indendørs-Indhold. Det er ingen ny Bygningsskik, men en Tillem্পning efter et nyt Bygningsemne, gammel Vin paa nye Læderflasker, og det er derfor ogsaa ganske ørkesløst at strides om, hvorvidt Tillem্পningen er frisisk eller dansk. Den er begge Dele, den er frisisk i Frisland og dansk hos Danskerne, d. v. s. den har ikke noget med Nationalitet at gøre. Den er en lokal Modernisme, en stedlig Teknik, der tilfældigvis paa een Gang har udviklet sig hos to sambyggende Folkestammer under Tryk af fælles Byggenød.

Professor Mejborg tillægger Friserne Opfinderæren, og det er meget muligt, at han har Ret; jeg har ikke kunnet finde noget, der taler enten for eller imod denne Mening; men naar han sætter disse Modaliteter i Forbindelse med den frisiske Vinkelgaard og siger, at „denne frisiske Form bredte sig navnlig i forrige Aarhundrede mere og mere ud over det danske Omraade og strækker sig nu nordpaa til Ribeegnen og østpaa henimod Flensborg og Aabenraa“, — saa fører han atter Spørgsmaalet fra det rent tekniske over i det ethnografiske og kommer i Strid med de historiske Forhold. Vinkelgaarden er en gammel nordslesvigsk Form, der hverken skylder Friserne eller Teglstenen sin Oprindelse, og det er derfor ikke rigtigt at tale om dens Vandring fra Nordfrisland til Ribe o. s. v. Det eneste, man med fuld Ret kan sige, er, at Beboerne i den frisiske og danske Egn, hvor Overgangen til Grundmur først fandt Sted, med Forkærlighed anvendte Teglen overalt, hvor det lod sig gøre, og holdt af at udstyre deres Gaarde og Huse med murede Frontispicer.

Brugen af det nye Bygningsemne bredte sig med rivende Hurtighed nordpaa. Johan Arendt Dyssel, der

var Præst i Nustrup fra 1758—64, skriver¹⁾: „Der er i det slesvigske mange Hundrede Teglovne, men ingen større. De drives med megen liden Bekostning, og give ved hver Brænding 5 à 6000 Sten. De ere gjerne tæt ved Byen eller paa Gaden selv, ja i en By, navnlig Skrydstrup, var i min Tid vel en halv Snes (paa selve Bygaden). Det er Aarsagen, hvorfor man i det Holstenske ser langt smukkere Landsbyer, med mest murede Huse, end de danske Byers elendige Hytter, af Leer og klinede Vægge.“

1786 skriver Kammerherre Hennings²⁾ om Haderslev-Aabenraegnen: „Synet af de med brændte Sten opmurede Bonde- og Vertshuse opmuntrer de Reisende, ligesom Indhegningen med levende Gierder, som man overalt møder paa Vejen fra Færgen (Aarøsund) til Apenrade“. Og 1789 meddeler Landmaaler Astrup³⁾, at i den søndre Del af Ribe Amt, omkring ved og Sønden for Ribe, er „hele Gaarden, saavel Ind- som Udhuse, i Almindelighed, og især, hvor de i de sidste Aaringer haver bygget, af Grundmur, vel indrettet overalt, ligesaa durable som kostbare. . . . Murstenene brænde de paa de fleste Steder selv i dertil indrettede Jordovne, hvor de kunne brænde en 3—4000 Sten ad Gangen; altsaa finde de deres Regning bedre at bygge Grundmur end Bindingsværk, især da Træet er dyrt, og Grundmur er af mere Varighed.“

1) Forsøg til en Indenlands Reise. Kbhvn. 1774. S. 10 og „Om smaa Teglbrenneriers Anlæg ved Landsbyerne.“ Landhusholdnings Selsk. Skrifter. 6. B. S. 307.

2) Minerva 1787. 3. B. S. 362.

3) Forklaringer fra Amtmændene om de i Danmark brugelige Bygningsmaader. 1789. Rigsarkivet.

1789 var Brugen af Teglsten naaet frem til Kolding-Fredericiaegnen (men vestpaa vare Gaardene endnu lerklinede), og 1806 hedder det i en Indberetning hos Begtrup¹⁾: „Vi (ø: Bønderne i Himmerland) bruge klinede Vægge og staa deri tilbage for de saakaldte Sønderbo Jyder fra Veile til Apenrade“, og i en Anmærkning tilføjes: „I Riberhus og Veile Amter bygger Bonden nu (1806) sin hele Gaard af Grundmur; han brænder selv sine Steen og det ved Tørv.“

Hermed har jeg paavist Teglbrænderiets og Grundmurens Fremkomst i Mellemvestslesvig og Udbredelse højt op i Jylland, men en Fremstilling af den senere kongerigske Udvikling ligger ganske uden for mit Emne.

Kaste vi endnu en Gang et Blik tilbage paa hele denne Undersøgelse, faa vi til Hovedresultat, at Hertugdømmet Slesvig 1709 kun rummede to selvstændige Hus typer: en dansk og en saksisk. Paa Bygningsvæsenets Omraade have Friserne ikke ydet et varigt eller selvstændigt Indskud, og deres Del af Landet maa henregnes til den danske Bygningsprovins. Til disse to Hus typer svarede i store Træk ligeledes to Gaardformer: en saksisk, der spredte sine Bestanddele ud over Toften uden nogen Regel, og en dansk, der tilstræbte en Sammenslutning af Længerne omkring Gaardspladsen.

¹⁾ Agerdyrkningens Tilstand i Jylland. 2. B. S. 230.